

Uietalu Mihail SUU

Mälestused

Järgneva teksti ja mõned illustratsioonid sisestab Mihail Suu Rootsist kirjutatud käsikirja koopiade järgi arvutikandjale Ülo Rehepapp augustis, 2007. Algmaterjal (nelja ossa köidetud, lahtisi lehti sisaldav ja üsna suvalise lehekülgede numeratsiooniga kserokopia) jääb Mihkli õetütarde – Helga ja Milvi Peeglite valdusse ning võiks kunagi Koguva muuseumis hoitud olla.

Algtekstis esineb paar viidet piltidele (fotodele), mida koopia-lehtede hulgas ei leidu – need viited on allakriipsutusega tekstis esile toodud. Samas on algmaterjalis kserokopiatena reprodutseeritud pilte omaaegsetest ajalehe-väljalõigetest ja muudest trükimaterjalidest, mida siinses ümberkirjutuses ei olegi püütud reprodutseerida. Selle asemel on originaalfotodelt skaneeritud pildid: Uietalu uue veski sisseõnnistamisel osalenute foto 1911. aastast ja üks hilisem vaade veskile (täpne fotografeerimise aeg teadmata) – lisatud lõppu.

Teksti sisestamisel on püütud võimalikult säilitada algne sõnakasutus ja lauseehitus; vaid mõnel juhul on [nurksulgudes] lisatud selgitav või täpsustav kommentaar – eriti neil juhtudel, kus vanad pärimuslikud mälestused paistavad teiste taoliste teadaolevate pärimustega lahknevat ja mis Suude sugupuu varasemat aega puudutab. Mõned täpsustused on lisatud ka meenutatavate isikute paremaks identifitseerimiseks.

Peale lahtistel lehtedel oleva Mihail Suu enesetuvustuse on kronoloogia huvides ümberkirjutust alustatud nähtavasti hiljem kirjutatud osadest: kõigepealt ilma alguseta 16-leheline vihik, mille lehed nummerdatud 40... 54 (üks foto-reproduktiooniga leht ilma numbrita) ja 48-lehelisest köidetud osast, mille numeratsioon 55-ga algab (55...81; osa lehti numbrita) ja mida koopia saatja, Mihkli poeg Eduard Suu on nimetanud "Ärakiri. Mihail Suu mälestused. II raamat; teine osa". Kus esimese osa – 16-lehelise vihiku algus on, ei ole selge, aga selle esimene (40.) lehekülg algab poolelt lauselt: "...osta jalgratta"! Samuti paistab olevat kopeerimise järel ümber komplekteeritud ka arvatav esimene raamat, mille siinkohal (ikka kronoloogiat arvestades) hoopis lõpupoole esitame. Selleski jäävad mitmed lõigud loogilise alguseta ja lõpevad poolelt lauselt (või koguni sõnalt). Ühtekokku saame siiski üsna hea pildi 20. sajandi esimese poole Nõmmküla külaelust ja peale selle ühe huvitava isiksuse nägemuse oma aja keerukatest sündmustest ka laiemas plaanis.

Mihail Suu

Sündinud 1890.a augustikuu 10. päeval vanemate teise lapsena isa talus Muhu saarel Nõmmküla Uuetalul – Vene riigi (alam) kodanik. Ristitud Ortodox usku. Aastad 1898 kuni 1904 algkooliaeg. Peale algkooli lõpetamist alustan 1904.a edasiõppimist Kuressaare linna Ortodox usulises koolmeistrite seminaris, mille lõpetan 1907. aastal.

Aastast 1907 kuni 1911 kodukihelkonna algkoolis koolmeistriks

- 1907/8 Nautse küla Koolielul
- 1908/9 Külasema Saadul
- 1909/11 Külasema Kingissepal

1911.a oktoobri kuust kuni augusti kuuni, 1914 – Vene keisririigi sõjaväes teenimas.

1914.a augustist kuni veebruarini 1918. aastal Vene riigi sõjaväes Esimese Maailmasõja ajal. Veebruari kuust 1918.a isa talus Muhu saarel põllutööline ja kalapüüdja.

1918.a mai kuu 20. päeval abiellun. Jaanuarist 1919.a kuni juuni kuuni 1920.a Eesti Vabadussõjas. Juunist 1920.a kuni septembrini 1944.a Eesti Vabariigi kodanik kodutalus Muhu saarel.

Nüüd Teise Maailmasõja ajal Saksa okupatsiooni sõjaväevõimud sunnivad elukohast lahkuma. 29. septembril, 1944.a algab põgenemine mootorpaadil Rootsi ühes naise, kahe poja ja tütreaga ja 2. oktoobril jõuame Gotlandi saarele Slitese.

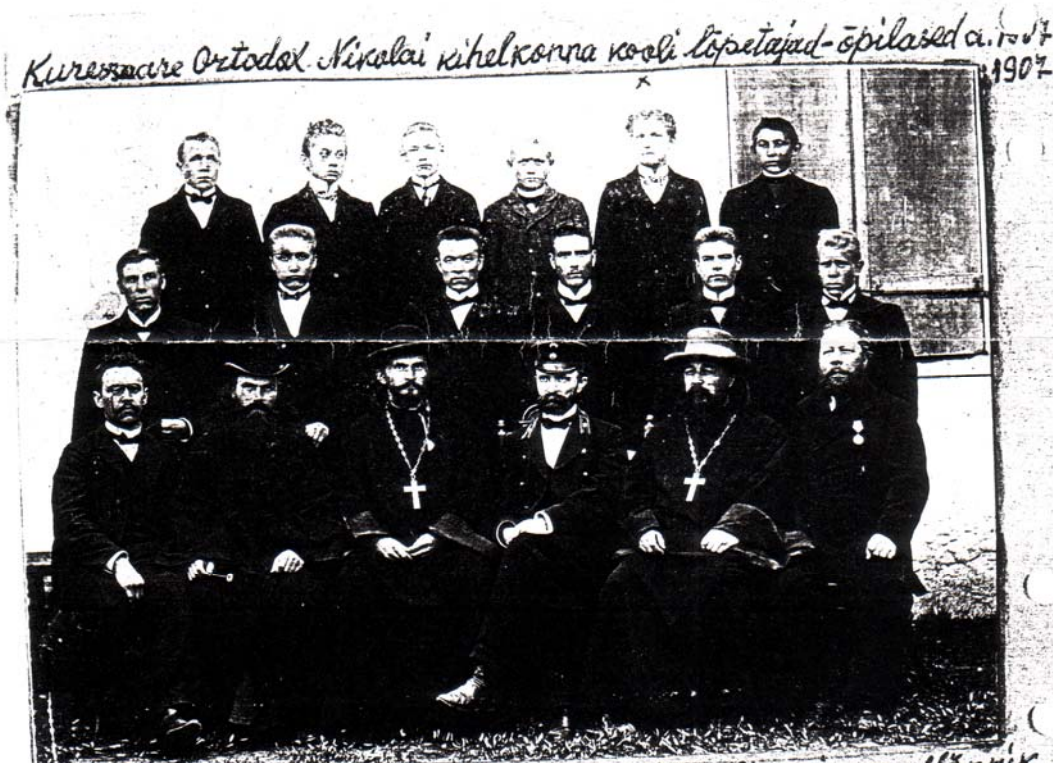
Lõhike kokkuvõtte tegevusest minu elujõulisel nooruspäevil peale Esimest Maailmasõda ja Eesti Vabariigi ajal:

1. 1917.a sügisel vene sõjaväest vabanedes tulin venna Ivani poole Vana-Suisleppi Viljandimaal. Vend oli siin Ap. Õigeusu kiriku köster ja kooliõpetaja. Siin venna pool viibisin talvekuudel kuni veebruari kuus 1918.a Saksa okupatsiooni sõjaväed

Saaremaalt ja Muhust üle Suure väina jää Eesti mannermaale tulid ja kogu Eesti okupeerisid.

2. Enne saksa sõjaväe okupeerimist oli Eestis enamline kommunistlik valitsemise kord. Selle enamlise valitsuskorra ajal olin Vana-Suislepi valla täitevkomitees selle liige senikaua, kuni Saksa sõjaväed mandri Eesti vallutasid; siis avanes mul võimalus Muhusse isatallu tulla.
3. Eesti Vabariigi aegu olin Muhu masinatarvitajate ja hiljem Rinsi lauasaagimise tööstuse juhatuse liige
4. Kalandusühingu juhatuse liige
5. Muhu valla hoolekandekohtu liige
6. Tuletõrje seltsi juhatuses
7. Nõmmküla-Pallasma külade maamõõdu ajal maahindamise komisjoni liige
8. Esimese enamlaste sõjaväe okupatsiooni ajal küla usaldusmees ja Nõukogude Liidule riigilaenu raha korjaja
9. Saksa sõjaväe okupatsiooni ajal küla põllumajandusjuht
10. Saksa okupatsiooni ajal Muhu valla abi-vallavanem
11. Mootor-rehepeksumasina seltsi asutaja-nõuandja ostuks nelja talu peale: Tõnuaadu, Hansu, Uetalu ja Tooma
12. Muhu Suurevalla tarvitajate Ühingu kauaaegne liige
13. Taluhoonete tuleõnnetus-kindlustusseltsi liige Muhus
14. Elukindlustus Eesti Lloid'is

Minu äiapapa, Rebaski külast Sepa Mihkel Vapper, Eesti Vabariigi aegu haigestus ja Kuressaare haiglas olles kutsus notaar Lulla, kes tegi testamendi minu nimele. See testament pani mulle ränka vastutuskoorma, mida ilma minu nõusolekuta peale suruti.

Kuressaare Ortodoks Nikolai kihelkonna kooli lõpetajad-õpilased a. 1907

Vasakult: istuvad õpetajad, köster-kooliõp. Allik, Diakon Mäntik, ülem preester Rehema, Saaremaa laste inspektor-?, preester Sarva Sepp, köster kooliõpetaja Tasari. Seisavad õpilased esimene rida vasakult: Kütt, Palt, Koolijuhataja-?, Ammerman, Rea, Ohman. Teises reas seisavad: Kanner, Teis, Ammas, Kuitson, Mina ja All. Koolijuhataja Martinsen

[Teine raamat]
[Esimene osa – “osta jalgratta”]

See oli 1909.a maikuu viimastel päevadel, kui meie neli Nõmmküla poissi võtsime purjepaadiga sõita Haapsalu linna. Linna jõudes otsisin üles jalgratta müügikoha ja sobivat ratast leides ostsin 45 rubla makstes ennepruugitud vabajooksuta jalgratta, millega siin pildil olen. Siis ma olin 19 aastat vana. Koolmeistri palk oli Mihkclipäevast kuni järgmise aasta Palmipuude pühani 50 rubla. Enne minu jalgrattaostu oli Muhu Suures vallas kaks jalgratast – vallakirjutajal Reialt'il ja Tamse riigimõisa rentnik Väärnhov'il. Uued rattad maksid 125 rubla.

Minu isa alustas 1907.a suvel hollandi tuuleveskit ehitama. See tuli kiviehitus ja vundamendi kuni maa pinnalt seitse jalga alla paeni tegid vennaste lapsed Tooma Vassel ja Sepa Ivan. Järgmise aasta müüride ehituse kauples isa Vileta Juri kätte, kes omale abilisteks võttis Vigala Mihkli ja Nuka Mihkli. See müüritöö ehitus maapinnast üles lõpuehituseni vältas kaks suve 1908/9.a peale väliskere müüride valmis saamist algas seespool ehitus-puutöö. Meistriks oli Kallaste külast Põlluvälja Madis [Kindel]. Kui koolmeistri ametist kevadel vabanesin, siis olin abiks Põlluvälja Madisele. Tema tehtud olid hammasrattad ja värklid ja teised suuremad täpsemad tööd. Mina tegin jahu kirstud ja sinna püüli silindri (siidi riidest püüli ja manna osaga, silindri ümber sõelajahu silindri (vasest traatsõela kattega), tangu- ja kroovsõelad. Talvel koolitöö kõrval tegin elevaatori kannud, neid võis olla 40 tükki, kirjust tsink-raud plekist. Suuremad raua tööd tehti Marientali vabrikus. Selle ettevõtte omanik Kingissepp omas Kuressaare linna lähedal maal rauavalu ja sepa- ning rauatreimise tööstuse. Tema tööstusest isa tellis veski jaoks püstvõlli sees oleva alla otsa pilli ja ka kahe paari kivide jaoks pillid. Need rasked terasest pillid (kangid) umbes üheksa sentimeetri läbimõõduga talusid keerlevat püstvõlvi ja samuti kivipaaril pealpool keerlevat kivi. Alumise kande otsa kolmel pillil oli äravõetav kahe poolega tift ja selle tifti all teraspannil umbes nelja sentimeetri läbimõõduga pesa, mille sees tift ringles ja see õõnes kandepesa asetses suure tellitava panni sees asetatud suure puust tehtud aluspakule. Püstvõlvi ülemise raudpilli ja suure tiivade võlvi otsapilli ja raske võlvikaela talumiseks plaadi tegi Sepp Mihkel, kuna kõik vähemad raua tööd tegi minu isa.

Kui nüüd veski 1911.a sügisepoole valmis ja käiku läks, olin mina Külasema Kingissepal kaks viimast talve koolmeistriks olnud ja sügisel lähenes aeg vene kroonut teenima minna. Viimast kaks talvet koolmeistriks olles sain 100 rubla talve pealt palka s.o. poole rohkem, kui kahel esimesel aastal.

Kingisepa vanaperemees Juri oli lesk. Tema lapsed, kolm poega ja kolm tütart. Kõige vanem poeg Mihkel elas isaga koos kodutalus, teine poeg Madis ehitanud omale elumaja Seljamäe ligidal oma isatalu põllu peale vastu küla karjamaad, kutsuti Maripu. Kolmas poeg Ivan läks koduväiks Nõmmküla Pendu talusse. Pendu peremehel Mihklil naisega lapsi ei olnud ja olid võtnud kasvandikuks ja oma lapseks Tamseranna Vesia väikekohalt tüdruku Riia. Riia Pendul olles täisealiseks kasvades abiellus Kingissepa Ivaniga ja peale abiellumist jäid Pendule elama. [Tegelikult oli Pendu Mihklil noores eas surnud poeg Georgi (s.1861; surmaaeg teadmata), kellel Rannaküla Vesiaa Priidu tütre Inglise oli tütar Maria (s.1884 – pärastine Pendu perenaine). Ta oli Pendul üles kasvanud ja igati “pärimisõiguslik” Pendu Soop, kelle kaks venda lapsena surid]. Vanem tütar Juula [edasine jutt on Kingissepa Juri tütardest – Pendu Ivani õdedest] sai Kallaste külas Pärdi Madisele (oleme kolme Madisega õeste lapsed), järgmine õdedest Riste oli abielus Külasema Saadu Priiduga (Saadul olin ühe talve koolmeistriks); kolmas õde Leena oli abielus Külasema Pärdi Ivaniga. Nemad (Leena ja Ivan) ostsid Virtsus asunikukoha ja elasid seal. Kõige noorem õde Riina abiellus Saariku Andrusoga (omavad Saaremaal talu).

Minu Külasema Kingissepal olles oli sageli peale koolitundide mul külaliseks Maripu Madis. Ta oli väga jutukas ja ta teadis palju läbielamistest jutusta ja rääkis mulle tõsiasja Rinsi õpetajast Bobkovskist. Bobkovski oli tugev viinavõtja mees. Seda Saksamaa piiritust ja viina oli temal alati kodus, sest piiritusevedajad muhulased viisid õpetajale sageli viina peale selle õnnestunud maalevedu. Temal oli hea kontakt Kuivastu piirivalve-ohvitseriga. Ohvitseri käsutuses oli vedruvanker hobuse ja kutsariga ja sõitis Rinsi õpetaja juurde tihti külaliseks ja viinavõtjaks. Samal ajal omas õpetaja ka vedruvankri hobuse ja kutsariga. Kutsariks oli lühemat aega Tamse

põllalt Laasu (Limbi) Sander. Õpetaja juures ühes ohvitseriga läks joomine nii suureks, et teinekord teenimine kirikus ära jäi. Sel korral pahandasid väga usklikud naised ja läksid kaebama Kuivastu piirivalve-ohvitserile. Ohvitser kui hea sõber Bobkovskile saatis ette kirjaliku teate tähtpäeva, millal läbiotsimine tuleb ja hoiatas, mis teha tuleb. Õpetaja seda teada saades vahetab viinaankrus oleva viina vee vastu ja paneb ankrupunni jälle korralikult peale nagu osteski Meemelist toodi. Nüüd läbiotsimispäeval ilmub Kuivastu piirivalve-ohvitser ühes soldatite-piirivalvuritega ja panevad läbiotsimise toime. Keldrist leiavad viinaankru ja käsutavad vallast küüthobuse, et ankrut koos omanikuga Kuressaare tamosna asutusse [tolliasutus] viia. Asutud teele: vallaküüt viinaankru ja piirivalve soldatiga, ohvitser Bobkovskiga vedruvankris reisima linna tamosna valitsusse. Jõudnud linna tamosna valitsuse ette läheb ohvitser majja sisse ja piirivalvur jääb välja posti peale viinaankrut ja õpetajat valvama. Bobkovski asub nüüd ettekavatsetud plaani läbi viima: läheb vankri taha, millel viinaankur asub, langeb põlvile ja risti heites palub vene keeli, et valvur kuuleks ja käsi palveks kokku pannes ise ütleb: "Kristus muutis Kaanania pulmas vee viinaks; ma palun, et Sina Kristus kui kõigevägevam selle siin ankrus oleva viina veeks muudaks!" Piirivalvur seda pühalikku talitust nähes heidab risti ette ja paneb palveks käed kokku, nii kuidas preester tegi. Selle järele tuleb piirivalve ohvitser tamosna ruumist ja ankrus viina ühes õpetajaga viiakse ruumi sisse. Ankrut avades ja sisu nuusutades ja proovides leiavad, et ankrus ei ole viin vaid vesi. Seda kõiki nüüd juureldes ja protokollit tehes ei leita ankrus omanik süüdi olevat ja lastakse vabaks ja algab tagasisõit Muhusse koos sama ohvitseri vedruvankris. Kuidimees toob ka ankrut tagasi Rintsi.

1911.a veski käikulaskmisel teeb isa peo ja kutsub Rinsi õpetaja Bobkovski ühes kösterkooliõpetaja Aleksei Pallasmaga ja kõik veski ehitusel olivad töölised ja muud abilised, et uut ehitust vaimuliku talituse ja pühitsetud vee pritsimisega tööstust vastu võtta. On see talitus tehtud, algab isa poolt viina ja õlle pakkumine ning pidusöök. Oli seda viina küllalt võetud veski all ruumis olles. Heidab nüüd Bobkovski Vileta Juri põrandale pikali ja paneb oma parema käe sõrmed Vileta Juri kõri ümber ja nii tugevasti muljudes, et Juri silmad pärani lahti, nagu sinine ja iga silmapilk võib hingamine lõppeda. Mina seda kõike nähes lähen tõmban õpetaja käe Juri kõri pealt ja võttis vähe aega, enne kui õnnetu Juri toibus.

Põhjapool Saaremaa mandri sees asub Küdema laht. Siinsed lahe ümbruse elanikud on tublid kilu püüdjad ja meresõitjad. Nende meresõitjate meestel on mitmed tekiga jahtlaevad. Üks laevaomanikest mees teenis endale ülalpidamist Meemelist piirituse ja viina veoga. Iga kord Küdema lahte jõudes uputati viinaankrud kõiega kive ankrus külge sidudes merepõhja. Maale tulles oli laev klaar ja piirivalve läbi otsides ei leidnud laeval midagi kahtlast. See tuli nii, et naised kaebasid ühe viinavedaja mehe peale (piirivalvuritele), et see teatud õhtul on oodata maale tulevat. Naiste mehed kulutasid oma rahad viina ostuks ja naised mõtlesid sellele lõppu teha, et viinavedaja kimbatusse satub ja vangistatuna läheb. Oli mees maale tulnud ühe õhtu sügise pimeduses, võtavad piirivalve mehe vahi alla, otsivad paadi läbi, aga ei leia midagi kahtlast asja. Mees viiakse Kuressaare vene kohtu ette kui konterbandi viina vedaja. Kohtunik on umbkeelne venelane ja laseb tõlgi läbi mehelt küsida, kuhu mees viina pani. Mees vastab tõlgile – nahka panin. Kohtunik küsib tõlgi läbi, et mis nahka ta viina pani; mees vastab tõlgile käega kõhu peale näidates: oma nahka panin viina. Kohtunik, tunnistajate puudusel, ei saa meest viina veos süüdi mõista ja mees lastakse vabaks.

Rinsi kihelkonna koolijuhataja Uuessonil lahkumisel tuli tema asemele Aleksei Pallasma. Tema oli pärit Muhust Lõetsa külast Jaani talust. Vanem vend Mihkel oli kohapidaja peremees ja Seiu tema noorem vend. Vanem vend aitas nooremat vanda koolita ja Seiu läks kooli Riia linna veneusu (Ortodoks) kirikuõpetajate seminari (kuuldu järel panen kirja). [Tegelikult oli Aleksei Pallasma Lõetsa Jaani vanaperemehe Juri/Andrei Pallasma (1826-90) ainus poeg, kes oma pärimisõiguse onupojale – Mihail Jaani p. Pallasmale loovutas]. Seiu oli hea õppija olnud ja temast oleks kooli lõpetamisel saanud kiriku preester. Päev enne kooli lõppu ja eksameid oli Seiu nähtud linna tänaval jalutamas linna tüdrukuga. Seda juhtumit oli kooli direktor teada saanud ja teatanud eksmineerivale komisjonile. Need otsustanud Aleksei Pallasmale mitte välja anda

preestri kutsetunnistust, vaid ainult köster-kooliõpetaja kutsega tunnistuse. Seiu valdas keeli: peale vene keele ladina, saksa ja inglise keelt. Oma valge pika habemega näis ta sel ajal otse ehtsa maamehena. Eesti Vabariigi aegu kord Liiva apteekis küsinud Seiu üht arstirohtu ladinakeelse nimetusega. Apteekis sel korral olnud Muhu jaoskonna arst. Arst seda kuuldes ütelnud apteekrile saksa keeles: anna vanamehele seda rohtu, mis teda ära ei võta. Seiu seda kuuldes ütelnud tabavalt sõnu saksa keeles arsti ja apteekri poole pöördudes nii, et need härrad jahmunult vaikinud.

Kuressaare koolmeistrite seminari koolijuhataja A. Piip läks hiljem Kuressaare merekooli õpetajaks; seal lühemat aega olles läks Tartu Ülikooli õigusteadust õppima. Selle ülikooli lõpetanud, oli Eesti Vabariigi ja Vene kommunistide (Eesti-Vene sõja lõppedes) Tartu rahu delegatsiooni liikmete koosseisus rahulepingule allakirjutamisel. Hiljem Eesti Vabariigi aegu professorina olles võttis osa välissaatkonna liikmena Pariisi rahuläbirääkimistest ja lääneriikides Eesti Vabariigile tunnustust nõudmas. Oli üks välisministritest Eesti Vabariigi aegu.

1721.a läks ülemvõim Eestimaal venelaste kätte (Rootsi-Vene sõja lõppedes). Liivi ja Eesti kubermangud olid nüüd Vene keisririigi külge liidetud. Vene asutas ja ehitas piiri äärde piirivalve kordonid (piirivalve soldatitele eluhood). Muhu saarel oli neid peakordoneid: Kuivastus ohvitseri kordon, Seaninal veltveebli kordon ja Vahtnas üks väiksem kordon. Üks aasta kevadepoole talve, märtsi kuus, kui merejää veel tugev, puhkeb tugev torm vesikaarest. Torm purustas Soela väinas jää ja sundis jää edasi liikuma Muhu Suure Väina. Rannad olid kaetud jäämägedega. Seana piirivalve kordon oli ehitatud liiga mere äärde kaldale. Jää tulek oli nii võimas, et sundis kordoni hoonet maa poole nihkuma. Siis jooksnud üks neist piirivalve soldatitest külasse ja käsutan mehi randa kangidega jääd vastu hoidma. Kordoni hoone oli jää surve all ära nihkunud ja järgmise aasta ehitatud uus kordon mere kaldalt kaugemale maale.

Mäletan, enne vene kroonuse minekut, siis olli üsna korralik hoonete krup Seanal. Suures hoones suurem ruum soldatitele, veltveeblile köök ja kaks ruumi. Teine välisruum: soldatite köök ja söögiruum, saun, tall ja laoruum.

Vanaisa jutustas Stockholmist soola väost. Sel ajal oli neil suured lahtised paadid – kuue ja kaheksa vaimulised aerupaadid. Nad läksid nende paatidega võrgupüügile Või laidu ja Pühadekare piirkonda lõunapool Muhu saart. Siin oli parem räimepüük kui Muhu väinas. Nende suurte paatidega käidi ka Stockholmist soola toomas. Soola sissevedu oli samuti keelatud kui viina ja piirituse vedu Meemelist. Kui nad nüüd soola tooma läksid, siis nad võtsid kaasa looma nahku, villast riidet (vatma) ja sugu vilja. Stockholmis vahetasid oma kauba soola vastu ja panid soola heeringa puutünnide sisse, et merel lahtises paadis soola märjaks saamast hoida. Kui juhtus, et tugeva tuule tõttu Stockholmist ei saadud välja sõita, siis nad ootasid kaheksa päeva, enne kui ilmad võimaldasid teele asuda. Neil oli peale aeru jõu veel mast lapp-purjega, mida soodsa tuulega kasutati. Öösel selge ilmaga panid tähele taeva laotuses Põhjanaela ja selle abil hoidsid kursi õige; sel ajal ei olnud nendel kompassi. Harilikult tulid maale öö pimeduses Sadama võrkale. Siin oli (varju leidmiseks) mets ja võsastik kõige ligem rannale, kuhu tünder soolaga mees oma turjal viis maale võsasse. Kaldal olid oma inimesed valvamas, kes andsid signaali, kui piirivalvurit nägid tulevat.

Need Seana piirivalve soldatid olid teinekord päris tülikad venelased. Kord üks Jõulu tuli kolm soldati Insule. Siin oli palju külamehi koos ja õllekapp käis ringi ning paljudel juba pea auru all. Soldatid olid seevõrra kanget õlut joonud, et hakkasid lärmama, pekstes Insul toa akna klaasid puruks ja ähvardasid ja norisid riidu. Nüüd külamehed üheskoos kihutasid soldatid toast välja ja andsid väljas põllu peal venelastele hea sauna nii, et üks neist kolmest siruli jäi põllule, kuna kaks said põgenema ja läksid kordonist abi tooma. Olin Insul ja nägin, kuidas soldatid püssidega Insule tulid ja ähvardasid igaüht, keda väljas näevad, maha lasta. Selle tuuseldamise peale, kui venelastele oli hea keretäis antud, tuleb Sepa Ivanile meelde (oli ju temagi üks naha peale andja) oma ilus pruun habe maha lõigata, et teda nüüd ei tuntaks ja seda ta tegigi. Venelased läksid viimati oma üht peksetud meest kaasa võttes tagasi kordoni, kuid teel hirmutasid püssi

paukudega küla elanikke. Insu Mihkel kutsus mind järgmisel päeval kaasa, et seal vahtmeister Känd'ule (oli eestlane) selgeks teha soldatite riidu ja omavoli. Selle müttamise ajal oli Känd Seanalt ära (Känd oli abielus Müristaja õega. Müristaja oli Hellama kihelkonna-kooli juhataja). Kui mina ja Mihkel Seanale läksime, oli Känd naise ja naisevennaga koju tulnud. See asi sai klaaritud nii, et läbipekstud soldat ja purustatud akna klaasid vastamisi arvestati ja sellega oli kokkulepe tehtud. Purustatud akna klaasid jäid Insu Mihklile kanda ja samuti uued ette panna.

Seana soldatid pidasid lüpsilehma. Kui küla oli heinatööga mere pool metsas lõpule jõudnud ja heina koju viinud, lasid soldatid oma lehma heinamaa metsa vabalt lahti. See tegi külas palju nurinat, kuid Seanale seda keegi talupidajatest kaebama ei läinud. Lehm mõne aja metsas olnud, kaob äkki ära. Soldatid otsivad ja kutsuvad valju häälega kadunud looma, ei saa jälile. Otsides mõne päeva leiavad lehma Süiste paos suure kivi lähedal tapetult. Üks küla agaramaid mehi oli selle töö teinud ja peale selle juhtumi soldatitel jäi ära lehmapidamine.

Meemelist viinatoojad – tellisin neid, et nemad mulle tooksid kaherealise lõõtsapilli. Selle pilliga ma siis õppisin mängu tükka ja mängisin polka, valsi, krakovjak, badispan, vingerka, kaerajaan, polka-masurka ja veel mõnda. Olin ma juba mängima õppinud, kutsub Tamse riigimõisa rentnik Värnhof üks Jaanipäev Tamse mõisa tööliste ja ümbruskonna noortele pilli mängima. Siis heitsid mõisa saksad komvekkisi lastekarja sekka ja lapsed tundsid rõõmu, kui kuival tolmusel maapinnal üksteist tõukasid ja rüsesid, et komvekka kätte püüda. See tantsupidu mõisas tõi palju küla noori kokku ja tantsu ja trallitamist oli laialt.

Üks kevadtalvel, kui lund maas ei olnud, alustasime meie külapoised teekonda üks laupäeva õhtu Tupenurme külase ja kirguvalda. Kogunesime kitsa tänava suhu Muda juure karjasmaale. Meid võis olla kahekümne poisi ümber. Meite kamps olid head musikandid Saadu Andrus bajaran pilliga, trumm, triangel, parmupill ja suupill. Kui see kontsert algas, siis oli seda lärmi laialt. Olime juba teele minemas Kõrgemäe poole, kui Mudasaadu Mihklil püksihäda tuleb ja ta kükitab kadakapõõsa varjus. Tänavasuu Mihkel seda nähes läheb kükitajat narrima ja tüütama; äkki Mudasaadu Mihkel võtab unnikult tagumiku alt peotäie ja sirutab Tänavasuu Mihklile vastu vahtimist. Oli see toiming tehtud ja sõbrad omavahel asja klaaritud, jõuame muusika saatel Tupenurme küla panga peale. Siin pangapeal on kaks tuuleveskit – Ulapoali ja Ansupärdi talude omad. Ansupärdi veski alusmüüri najal seisab üks veskikivi. Otsustati kivile hea sõit teha ja mäelt alla üle maantee veerema saata, kuid samas teispool maanteed oli kiviaed ja sinna vastu kiviaeda veskikivi toppama jäi. Mina panin sel õhtul uued, just ostetud kalossid kingadele otsa, et oleks pehmem ja soojem käies. Hommikul peale päeva tõusu koju tulles ja jalgu jalanõudest vabastades leian, et minu uued kalossid talla alt läbi kulunud ja, mis tähtis, selle sama ühe ööga.

[Teine osa]

Leemeti võrkal meie kalakuuri kivist majal õhtupoole otsa isa ehitas palkidest paraja suurusega toa kahe aknaga ja ruumis pliit ühe plaadiauguga. See ruum seisis tühi ja siia said omale sooja ruumi Kästiki Vassel ja Nõmmesaadu Vassel Põitse külast. Nemad ehitasid meie lautri juures sump-jahtlaeva, millega valmisaamisel eluskala Riia linna viisid. Laupäeval läksid oma koju ja esmaspäeval tulid jälle töökohale. Üks esmaspäeval leiavad maja ruumi minnes, et nende tükkides suhkur ruumist ära võetud. Uksel oli küll lukk, aga aknaid oli kerge väljaspoolt lahti võtta, ainult naelad välja muljuda ja aken vaba äravõtmiseks ja seega ruumi pääs võimalik. Ei tea, kellelt need kaks Vasselit olid kuulda saanud, et Tõnuaadu Andrus olevat maja sees käinud. Nüüd lähevad kaks Vasselid Tõnuaadule ja teatavad Andruse isale (minu emavend Tähve), et Andrus olevat nende suhkru Võrkal majast ära võtnud. Kui suur karistus võis Andrusele olla ja kas see tõsi võis olla, aga mõne aja järele kaob Andrus ja teati, et Andrus oli Hiiu puuveo purjelaevale saanud ja sõitnud Tallinna. Mõne kuu möödumisel said teate, et Andrus on jõudnud U.S.A. ja elab New-Yorkis.

Nõmmküla oli kolmes osas: esimene **Suurküla** taludega Uuetalu, Ansu, Tõnuaadu ja Laasu. Teine **Puusepa** Muda talu, Pendu ja Tooma. Kolmas **Vanavälja** talud Sõo, Insu ja Leemeti. Ma olin võib-olla kümne aastane, kui üks Jõulu püha Nõmmküla poisid olid kogunud Ansule (isa-õe

tallu). Neid poissa oli minu kaks onu – Andrus ja Vassel (mäletan, kui Vassel mängis Ansul viiulit), Tõnuaadu Madis, Leemeti Võrka Madis, Tänavasu Priidu, Insu Priidu (hiljem müüs koha Külasea külast Jaagu Mihklile ja siis ehitas Umna juure Värava koha, kuhu elama asus), Käärü Priidu, Leemeti (hiljem Uueaja Madis), Umna Madis, Tooma Madis, Sepa-Saadu Ivan ja Ränga Madis. Nüüd Ansul olles otsustati minna Vanavälja otsa – kõigil õllejoomisest kuraasid peal. Tõnuaadu õuest läbi minnes Laasu karge aia kohta, kus oli vana reppanud puudest hirsaed. Jõudes hirsaja juurde tuleb päris sõda, igamehel hirsteivas käes ja malgitakse ühteteist, et mädad teiva kaikad lendavad. Olid juba küllalt end väsitanud, vaibub teivas-sõda sama ruttu, kui oli alanud ja vanad sõbrad lähevad jälle koos lauluga, nagu poleks midagi olnud, üle Pääkse põllu Leemetile välja.

Oli veski valmis saamas, isa teadis, et Saaremaal Pöidel, Levala külas Kampi nimelisel hollandi tuuleveski omanikul üks paar tuuleveski kive müüa. Sinna minnes selgus, et see kivi paar on tehtud kunstsegu peale valamiseks, tapid sisse raiutud ja pole muud suuremat teha kui segu peale valada. Kivid ostis isa ja meie tööme nad koju. Ma olin juba suurtelt äridelt Peterburis ja Tallinnas kirja teel järele pärinud veskile kuuluva ehitusmaterjali üle. Peterburist saksa kauba äriks sain ühes kataloogiga õpetuse, missugust segu ja kuidas peale valada. Sõitsin rannasõidu laevaga Tallinna ja saksa Maults'i ärist ostsin valamismaterjali ära. Segu koosnes prantsuse kvartsi kruubitangu suurustest teradest, paarikümne liitrine pudelitäis vedelikku ja tsemendi-taoline tolmu segu pulber. Tõin selle segu, mis kuuptollides valamiseks tarvis, Kuivastust ära hobusevankriga. Jõudes Umna juures Tupenurme ja Nõmmküla karjamaa vahelise väravani, teen värava lahti; hobust läbi lastes läheb hobune koormaga edasi ja enne kui jõuan koormale järele, veab hobune maanteelt kraavi; pudel vedelikuga korvi sees vaob küljeli vastu vankri redeli puud ja pudel ongi katki läinud ning sisu jookseb maantee kraavi. Koju jõudes seletan isale juhtumi ära ja otsustasime uue tellida, et valamine valmis teha. Järgmine kord Kuivastust pudeliga tulles tõmbasin nüüd pudeli kõitega vankri kehade külge kinni, et uut õnnetust ära hoida. Valamine õnnestus hästi ja kunstsegu siduvus oli kivi peale valatult küllalt tugev ja kindel.

Karjas olles juhtusin ühel valgel päeval nägema ristimärki. See ristiga kivi oli hommikupool maanteed Ännikamäelt Umna poole keskvahemaal. Õhtul karjaga koju jõudes rääkis isale nähtust seal. Isa teadis rääkida, et see ristimärk kivil olevat tema vanaisa Juri vend Tähve, kes Umna poolt tulles heinakoormaga koju poole, jäänud langeva heinakoorma alla ja saanud surma. Seda ei jäänud mul meelde küsida, mil aastaajal, suvel või talvel see surmav õnnetus juhtus. [Siin peaks märkima, et Rootsisis koostatud sugupuu järgi otsustades ei tundnud Mihkel Suude sugupuud oma vanaisast Aadust (1825–1902) tahapoole ja tema isa (Matvei) vanaisa ei olnud mitte Juri vaid Tähve (1801–1875)! Sellel 19.s keskpaiga Uietalu peremehel oli vend Mihkel (1814–59), kes koos Kallaste Pärdi Mihkliga Kesse ja Muhu vahel 1859.a uppus ja peremees Tähve ei saanud ilmselt see heinakoormaga surma saanu kuidagi olla. Ometi haakub sinne jutt Kallaste Aru-Mihkli Vassili Saarkoppeli juttudega Üügu mäe nõlval (Lanski ja Muda-vesiaa vahel) olevast ristiga kivist. See on küll raudkivi, mille Vasseli poeg Meinhard Saarkoppel siinkirjutajale kätte näitas ja mille koordinaadid me koos fikseerisime. Pärimuse järgi olla siin üks Nõmmküla mees hobuse perutama hakates koorma alla jäänud ja tema hukkamiskohale hiljem see kivi paigutatud! Tundub, et pärimus sellest õnnetusest hoopis 18. sajandist pärineb ja tegemist võis olla 18.s lõpuveerandi Uietalu peremehe Tähvega (~1736–1797), kelle surmakanne meetrikas 29.09.1797 (*Uetallo Tefte ein Wirth*) või hoopiski tema isa Tõnisega, kellest säilinud kiriku-meetrikais sootuks jäljed puuduvad. Nimetatud Tähve noorema venna Mardi tütrele Marele tuli koduväiks Pallasma vabadiku **Juri** poeg Toomas, kes sai 19.s algul Uietalu peremeheks ja kelle pere alles priinime SUU sai. Siit võib ka Mihkli teadmine esisast Jurist pärineda, kuid see Juri oli alles tema vanaisa Aadu vanaisa!]

Päev-päevalt läheneb aeg, kui mul tuleb kodunt lahkuda ja vastu tundmata tulevikku vene kroonut teenima minna. Kogu need viimased täisiga aastad, koolivaheajal olin kodus abiks isale tema murerikkas ettevõttes. Veski ehitamiseks kulutas ta oma elu energia keskea aastad. See tohutu ehitusmaterjal tuli vedada väljastpoolt Muhu saart Saaremaa ja Pärnumaa metsadest. Paaderma lauavabrikus saeti tema toodud palgid laudadeks. Talviste vedude ajal olid temale abilisteks Tamse rannast Veiu Mihkel ja meie külast Kopli Madis (Saarkoppel, Nestori ja Pauli isa). Kui see ehitus viimaks valmis, siis jäi see Uietalu peremehe Madisele ausambaks.

Minu isa hoolitses väga oma poegade koolitamiseks. Tooma Vassel – tema noorem vend (minu lell) oli minu isa hoolitsusel saanud Kuressaare ortodoks usu kihelkonnakoolis õpetust; samuti tema kaks poega Jaan ja mina samas koolis. See tohtu püüdmine, tahtejõud ja hool oli minu isale antud looja poolt. See näis teiste külaelanike silmis kadedust tekitavat. Kord küla koosolekul, kus ka Tooma Vassel oli, öelnud Pendu Riia (siinse Küla Riia ema), et te olete Metsa Jüri kutsikad (Metsa Jüri – minu isa ja Tooma Vasseli vanaisa oli Võlla metsavahi-kohalt tulnud Tänavasu talu kohale, hiljem Uuetalu). [Siin on üsna ilmekas “mälu mittelineaarsuse” näide. Mida Pendu Riia oma ütlemisega tookord silmas pidas, on raske arvata, kuid vist teadis ta Mihklist paremini eespool juba mainitud Pallasma vabadiku Juri poja Toomase (1773–1830) Uietalule koduväiks asumist (see oli 1798. aastal). Võlla heinamaavahi-kohaga Kallaste ja Tupenurme vahel (Nagivälja; hiljem ka Metsa) ei ole Uietalul siiski midagi pistmist. Küll aga oli selle koduväi Toomase vend Tõnis, Ränga Vaht’ide esiisa Tamse mõisa metsavahiks.]

Kui minust neli aastat noorem õde oli sündinud, siis võttis vanaema Riste mind enda süngi ööseks magama. Väikesed sündinud lapsed olid päeval kätkis, kuid öösel ikka oma ema juures soojas süngis. Kui juba väike õde Tiina ema rinnalt toitu hakkas saama, läinud mina ja küsinud oma emalt ka imeda. Lapsi imetati rinnast kuni nelja-viie aasta vanuseni – seni kuni järgmine vastsündinu selleks eesõiguse sai.

Vanaemal oli soohte väljalangemine kõhust. Selle hoidmiseks oli tal terasvöö, mille poeg Mihkel Peterburist saatis. Veel vanaema tihti kaebas kurkus haigust. Sel ajal ei olnud eriala arstisi mujal kui Tallinnas ja Tartus. Kord Sepa-Saadu Madise teine naine Juula (Targa külast Peetri talu saunamaja elanik) tegi siin Sepasaadul olles rätsepa tööd, õmbles käsitsi lamba nahkadest kasukaid ja oli ka oma jutuga paljus asjus väga tark ja teadja, selle tõttu kutsuti teda “lehelind”. Tema soovitas kutsuda Taguranna Andrust kui kuulsat Muhu külaarsti (vist Räska külast [tegelikult Võiküla Taguranna]), et tema on paljusid mitmesuguseid haigusi arstinud ja kutsuvadki Andruse meile. Kui nüüd Andrus vanaema kurku väljapoolt oma käe sõrmedega tugevasti pigistab kurgu sõlme, vaob vanaema karjatades põrandale pikali ja pole nüüd arstimisest enam juttu ega abi loota ja arst Andrusel tuleb oma koju minna.

Minu õde Tiina teistmetes aastates kord Jõulu pühade ajal Ansul noored koos olles rüseledes lükanud teda seljalt vastu rehe ahju teravad kivi serva ja sai sellest vigastuse selgroo lülise ja selle järel tekkis selga küür.

Vanaema Kristina sünd. 1.4.1833 – surn. 17.2.1914 – 81 a. vana

Õde Kristina sünd. 8.10.1894 – surn. 17.11.1913 – 19 a. vana

Vanaisa Aadu sünd. 10.12.1825 – surn. 4.11.1902 – 77 a. vana

Kui vanaisa Aadu ja Sepa Andrus (kaks venda) koos Uuetalul elasid, läksid üks talve Saaremaa metsa ehituspalkisi tooma kahe hobuse reega. Täitsid kodus heinakessid heintega rehetoa peal. Valgustuseks panid küünla põlema rehetoa aampalgi peale. Sõitnud juba hulga maad hommiku vara, tulnud neile meelde, et küünal jäi toa peal aampalgil põlema; nüüd suure sõiduga tagasi tülles näevad, et küünal on täiesti ära põlenud ja aampalkis juba tule pesa.

Kui need kaks venda Aadu ja Andrus Jõuluks õlut pruulinud, siis tõrres käärivat õlut nad niikaua joonud, kuni tõrs tühi ja siis nad esikambrist üle ukse läve õue selle õlle kusest suure jäämäe saanud, et naistel olnud vee ämbriga tegemine, kuidas üle läve saada.

Kui vanaisa kord Suurevalla magasiidast vilja sumbamiselt Liiva kõrtsi tulnud, siis jooksnud palju väikesi poissa palja jalu kõrtsi ees virtsa sees hobuste lasila puude juures. Siis võtnud vanaisa vammuse taskust peotäie vene vask-kopikaid ja heitnud poiste sekka, kes nüüd rüseledes virtsa seest neid kopikaid otsinud ja temale nüüd lõbu teinud.

Vanaisa oli kõva joomamees. Kevadel, kui käidi võrkudega räime püügil (siis veel mõrdu ei olnud), tuli Saaremaa mehi randa kala ostma ja kaasas oli neil suured nõutäied pruulitud porsa õlut. Sel kevadise kalapüügi ajal oli mõni päev vanaisa ikka teadmata kodunt ära läinud. Vanaema oli teada saanud, et Aadu on Lepana kala-võrkaedas saarlaste porsa õlut joomas. Nüüd vanaema saadab kõige noorema poja Vasseli (minu lell) oma isa Lepanalt koju ajama ja käseb metsast hea tugeva vitsa võtta, et kui ta vastu hakkab, siis sääred tuliseks peksta. Kui Vassel Lepanale jõudnud, alistunud isa. Teel kodu poole, isa ees ja poeg vitsaga järel, jõuavad vanaema

ette kohtu mõistmiseks. Sel ajal mehed kandsid lühikesi põlvest saadik püksa (kintspüksid) ja pikki valgeid sukki paelaga üleval hoidmiseks. Soojal ajal oldi palja sääri.

Liiklus mandri-Eesti ja Saaremaa vahel

Lell Mihkel Peterburis elades sõitis iga sügise Uuetallu oma sünnikohta. Ta sõitis Peterburist välja liini-aurulaeval ja sõidu teekonnal peatus reisi ja kaubaveo laev Tallinnas, Muhu Kuivastus, Pärnus, Roomassaares ja Liivi kubermangu pealinnas Riias. Kord kui lell jälle meile tuli, võttis isa mind kaasa Kuivastu minnes onu Uuetalule tulekul. See oli sügisel, õhtu juba pimedas, kui me laeva sisse sõitu Kessu laiu all nägime säravates tuledes lähenevat Kuivastu sadama kohale merele ankrut merre heites seisma jäi. Kuivastu sadama silla äärde ei saanud liinilaev tulla madala vee tõttu ja laevale saadeti nüüd uisk inimeste ja kauba randa toomiseks. Uisk oli lahtine (ilma tekita) lameda põhjaga laev, mis enda lasti ruumi võttis loomi, vankri ja igasugu koormaid ja kaupa. Sellelt uisk-laevalt väeti kaupa edasisaatmiseks ja maale toomiseks. Uisk oli lahtise vee ajal iga päev ühendust pidaja Kuivastu ja Virtsu vahel. Samasugune uisu ühendus oli Vahtna sillalt Orissaare sadamaga – senikaua kui juba Väikse väina tamm (sild) valmis ja siis ühendus Muhust Saaremaale tammitee kaudu toimus. Uisk oli oma sadamate vahel ehtne liinilaev, omas masti purjega ja külgedel aerud kaks paari, et vaikse ilmaga inimjõul sõita saab. Uisku juhtis kipper sõidu ajal ja laadimiskordadel. Muhulased kasutasid uisku mandrile minekuks ja sealt Muhusse tulekul kui tähtsat liiklusvahendit

Kord Sepasaadu Madis Raugi külas Mihkli-Matsi talus sulaseks olles saadetak vana valge hobusega, koormaks kolm tündrit soola räimi, enne Jaanipäeva suurele maale kala müüma. Peremees annab raha Madisele nii palju, et uisuga üle väina Kuivastust Virtsu saab ja leivakoti paariks nädalaks kaasa. Madis suurele maale saabudes läheb oma valge hobuse ja kala koormaga Koluvere krahvimõisa, et siin suures mõisas sulastele kala müüa. On ta nüüd kõik mõisa sulaste perekonnad läbi käin ja kala müügiks andnud, tuleb teekond edasi minna. Mõisa teomajade ees kohtab teomeest, kellelt teed küsib, kuhu ta minna kavatseb. Mõisa teomes vastab siis Madisele: “Äi miia tää sulle teed juhata, ma pole oma mõisa piirist välja saanud”.

Koluvere kuulus mõisa-loss ja selle juurde kuuluv neljakandiline maa-ala suurus igalt küljelt oli nelikümmend versta pikk. Madis reisib nüüd edasi kalakoormaga suve kuudel ja jõuab lõpuks Rakvere linnani välja ja kalad müüdnud, sügise eel viljakoristamise lõpuks koju tühjate tündrite ja tühja taskuga, millise teenistuse suve jooksul enda elatiseks kulutanud.

Juba Rootsi valitsemise ajal oli Muhus posti liiklus Kuivastust Vahtna ja reisijate jaoks võetud Koguva küla talupidajad. Posti ja härraste reisijate sõidul oli kinnitatud hobuse vankri aisa külge kell, mis sõidu ajal juba kaugele kuulda oli. Selle posti ja härraste sõitude tõttu oli Koguva küla mõisa orjusest vabastatud ja omasid vabatalupoja nime ja Rootsi valitsuselt saadud kirjalikku tõendid, mille suure auu ja uhkusega tulekindlas kapis alal hoidsid veel Eesti Vabariigi ajal.

Postiljoni ja rikaste reisijatele olid oõmajad ja puhkepeatused teeäärsed kõrtsid. Neid kõrtsisi oli Muhus Kuivastust kuni Vahtnani välja kuus: Kuivastu, Võlla, Hellama, Liiva, Suur kõrts ja Vahtna. Iga kõrtsi hoone omas suure toa seinaga ääres pinkidega, leti ja kaupluse õlle ja viina müügiks reisijatele ja teistele külastajatele. Iga kõrtsitoa juurde oli veel eraldi härraste tuba rikaste reisijate ja posti saatja posteljonile. Kõrtsi hoone otstel oli tallid (hoovid), kuhu sai hobuse ree või vankriga varju alla väikese tasu eest.

Mäletan, kui talvel käisid harjakaupmehed-harjuskid. Muhu saarel kauplusi ei olnud ja siis neil harjuskitel oli sel ajal teenistus. Nad pärinesid Peipsi järve äärest küladest, kus neil suvel sibulakasvatus oli. Rääkisid eesti-vene keele segu ja kui ta oma turjal kantava raske kaubakotiga toa ukse avas ja valjul häälel tuppastus: “Vaana haarja Miihkel tuuleb”. Oli tutvustamine läbi, algab kauba paki lahti võtmine. Siin pakis oli niiti, nõelu, nõõpe, vene naiste ehteid, sarvkamme ja peasugemise harju ja sitsi rätikuid. Pea sugemise harjad tehtud sea harjastest ja pigitraadiga ümbert kinni nõõritud (käes hoidmiseks). Kui need kaupmehed-harjuskid olid õõ välja maganud ja kaks korda süüa saanud, siis tasuti selle vastuvõtu eest ühe suka nõõelaga.

Mäletan, kui onu Ivan [pärastine Kallaste Uietoa väimees ja Tupenurme Andruse talu omandaja] veel meil oli, tuleb üks talve õhtu juut kaubamees hobuse reega ja saab meilt öömaja. Oma hobuse ta paneb rehealuse juurde sealauta. Hommikul ärgates hakkab juut palvetama. Võtab palvetamiseks sarve ja kinnitab sarve oma pea otsa ette nõõriga kinni. Kui nüüd kesk palvetus ajal onu hüüab, et hobune on valla pääsenud ja läheb õuest välja. Juut ei tee sellest väljagi ja palvetab edasi oma poole tundi ja palve lõppedes seab sarve ja teised palve riistad rahulikult jälle kotti ja siis läheb külavahele hobust otsima.

Ennemuiste oli Muhus karutantsitajad käinud. Kui nad meil ööbinud, oli karu öömajaks ikka seesama sealaut olnud.

Kord vanaisa jutustas, kui möödunud sajandil Inglise meremõõtjad olid Suures (Muhu) väinas merd mõõtnud (1854-56). See meremõõt kestis mõni suvi ja talve tulekul, kui juba merejää ranna kalda ääres küllalt tugev oli, siis need inglise meremehed oma meremõõduks luupidele teinud koondumiskohta kivisaia kaitseks, et kui kevadtalvel jää väinas liikuma hakkab ja suured jääpangad tuule sunnil kaldale ajab, et need luubid siis aias varjul kaitstud on. Selleks olid nad kõite abil hulga meestega lohistanud jää peal kaugemalt toodud raudkivid, suured ümmargused rahnud ja asetanud kõrgemale ranna kaldale neljanurkse aia luupidele. See luupide aed asus meie kalamaja lähedal Vörkal. Nende meremõõdu tööriistad ja köied-trossid toodi Tõnuaadu aita talveks hoiule ja aida üks pitseeriti laki pitseriga kinni. Kui nüüd inglased talve tulekul ära läksid Inglismaale, siis Tõnuaadu meestel olid vabad käed aita minna inglaste kõisi kontrollima. Selleks nad võtsid aida lae pealt mõned palgid lahti ja siit nad võtsid läbi lae avause kõisi ja muud, mis neil vaja oli aidast võtta. Inglise kevadel tagasi tulles ei teadnud midagi aimata, mis vahepeal oli tehtud ja nad leidsid aida ukse sama pitseriga kinni olevat.

Meremõõdu ajal oli üks inglise laev Kumari laidu madalikule kinni jooksnud ja nüüd oli muhulastel talvel sõitusi sinna laevale, et midagi laevalt tuua, mis juhtub lahti olema. Vanaisa vend Andruse soovil olid mehed laevalt mitu lüli laevaketti ära toonud [ei tea, kuidas need lülid "juhtusid lahtised" olema ☺] ja Andrus kui sepamees valmistab ja tagus abilistega meie sepapajas neist keti lülidest suure lauapaku saagimise sae. Et see saag väga raske sai, siis puupakk asetatud saagimiseks pukkadele vajab nelja mehe jõudu: kaks meest üleval pukkade peal ja kaks meest all – algas proovitöö. Et sae leht, ankrud lülidest tehtud, küllalt sitke ei olnud, selgus juba saagimise algul ja saag purunes nelja mehe jõu käes tükkideks. Seega oli see suur vaev ja töö ilma kasu saamata lõppenud.

Ei tea, mis puhul üks inglise sõjalaev oli Virtsu kõrtsi hoone müüri sisse kaks auku suurtükist kuuliga lasknud. Sel ajal ei olnud veel suurtükil välja laskmiseks lõhke kuulisi, vaid olid umbsed malmist valatud kuulid. Need kuuli augud kõrtsi hoovi müüris olid mõnda aega lahti rahvale vaatamiseks.

***

Möödunud sajandi lõpul ja käesoleva sajandi algul tulid Muhu saarele talvel üle merejää Hiiusaarest mehed suurte puunõude koormatega – vilja vastu vahetamiseks. Nende koormatel olid suured kuusepuu laudadest tehtud tõrred, vanid, ämbrid, kapad ja kipud. Meil oli neid Hiiusaarelt toodud tõrsi kalasoolamise jaoks neli (igasse tõrde mahtus kala soolama viis tündrit); siis oli jäme soola all üks tõrs ja üks õlle käärimise jaoks tõrs.

Kord kevadel juba varahommikul jõuavad kaks Hiiusaare meest puunõude koormaga Tõnuaadule (minu emavenna tallu). Pere oli parajasti hommikusööki lõpetamas, kui need kaks meest hobusekoormaga õue tulid. Need olid vanad tuttavad külalised ja tuppa tulles pakuti neile sooja, õhtul keedetud suppi leiva kõrvaseks. Olid nad nüüd suppi ja selle kõrvale leiba kõhu kinnituseks võtnud, tänavad peremeest hea toidu eest. Siis vastab peremees neile: mis te sellest tänate, leib ju teie enda oma. Tähe (peremees) oli toonud hiidlaste reelt nende leivakotist leiva ja leiba süües pole Hiiusaare mehed taibanud, et see nende enda kaasavõetud leib oli.

Kevadel enne Jaanipäeva on Tõnuaadul sõnniku väljaveo talgud. Selleks päevaks pruuliti õlut, küpsetati saia ja valmistati muid talgu toite. Monopolist toodi setvertnoi (viis toopi) pudelitäis viina. Talgu kutsuti küla maata (vabadiku) mehed ja naised, taludest hobusega inimene sõnniku

koorma veoks põllule. Mehed olid reheall sõnnikut koormale tõstmas ja naised põllal sõnniku laotajad. Kui sõnnik välja veetud ja talgu töö lõppenud, oli õhtusöögiks komme (traditsioon) odratangu putru keeta. Suur malmist must katel oli pudru keeduks juba lõunasöögi järel keema ja hauduma pandud, et õhtul head pehmet putru talgulistele söögiks anda. Õhtul pandi perenaise hoolitsusel lauale suured savist vaagnad pudruga ja sinna pudru sisse oli muljutud koostaga sügav auk või jaoks. Või sooja pudru aukus sulas vedelaks, siis oli päris maitsev toit, kui koostatäis putru sinna sula võisse kastsid, söögiks suhu pannes. Puukoostad olid oma meeste pere poolt tehtud ja need peale sööki ja pesemist pandi varna kuivama selleks reheahju lähedale seina löödud varna. Pudru savist vaagna juure lauale pandi veel suur savist vaagen hapupiimaga. Kord sõnniku talgu päeval purjetavad paadiga Muhu randa need kaks Hiiusaare meest, kes eelmise talve puunõudega Muhusse tulnud kauplema. Tulevad talgu päeva õhtu eel Tõnuaadule ja perenaine kostitab neid nüüd suur vaagnatäie kuuma pudruga ja võisilm pudraukus. Kui need kaks Hiiu meest nüüd asusid putru sööma, näevad, et suur hulk putru veel järel, aga nendel isu puudub hea pudru söömiseks. Siis küsib teine neist: “Kas arvad, kas saame pudru vastu?” Teine mees vastab: “Enneb jäägu hüva roog üle, kui vats rebeneb”.

Need suured savivaagnad saadi vahetuskaubana kaltsukorjajatelt harjuskitelt, kes hobusevankriga käisid Muhus kaltsu korjamas ja siis vastu andsid savist tehtud vaagnaid ja väiksemaid kausikesi.

Möödunud sajandi lõpul või käesoleva sajandi algul, kui minu isa Muhu Suurevalla kohtu liige oli, siis käsutatud kõiki vallakohtu mehi ühel päeval ilmuda Linnuse küla randa, kuhu tuleb Saaremaa kreisiülem venelane Sinovjev. Siia Linnuse randa mere ääre oli tulnud palju uudishimulikke inimesi, sest Väikse väina tammi (Muhu ja Saaremaa vahel umbes kolm versta) ehitus-algus oli sel päeval pidulikult vastu võtta. Linnuse külast Vanatooma talupidaja Villem Saat oli teinud punasest vaskplekist karbi, mille sisse kreisiülem Sinovjev trükitud mälestuseks (venekeelsed) paberid tähtsa sündmuse puhul pani. Enne karbi kinni pitseerimist lubatud rahval panna karpi Vene riigi metallraha. Et rahva poolt raha annetajaid rohkesti olnud, siis kreisiülem keelanud lõpuks raha annetajad ära ja selle järele pitseeritud karp ja asetatud kreisiülem poolt selleks tehtud auku maa sisse tammi ehituse alguskohale. Sel tähtsal päeval oli Muhu Suurevalla valitsuse poolt korraldatud noorte meestele jõu katsumise ja muud demonstratsioonid. Libeks hõõveldatud ja hästi libedaks rasvatud jäme pikk palk püsti pandud maa sisse. Selle rasvatud palgi otsa mineja sai tasuks kingituse, kuid vähe oli noori mehi, kes selle vägitükiga toime tulid ja proovimisel vajunud ikka tagasi.

Väikese väina tammi ehituse idee algataja oli Kaegu (luteri kiriku) köster Rentli. Tema alustanud ja proovinud paljuid sillaks ehitavaid võtteid, kuid lõpuks jäi hao vihud mitme vädiga kinni seotud mere põhja panemiseks ja vihkude peale parajad tõstetavad raudkivid kuni paari sülla kõrguseni vee pinnast.

Kui siis see tohutu silla töö Muhust Saaremaale valmis sai, siis üks Muhu värsiseppadest teinud Rentlile lauluvärsi: oh Rentli tõuse üles maast ... (siis Rentli puhkas liivaannusel oma viimast und). Need viis algussõna värsist on ainult mulle meelde jäänud, kuna kogu värssi ei mäleta.

Ametlikult nimetati Väikese väina tammi Sinovjevi tamm, sel korral Saaremaa kreisiülem (?) tema tiitli auks. Väikese väina tamm ehitati aastail 1894 – 1896.

Minu naiseisa, Sepa (kohtumaja) Mihkel Vapper Rebaski külast eelistas pulmapeol olles joojate olekus väga kärmas nalja mees olla ja üksinda tantsu põrandal keeruta ja siis ise “vidi piu” ütelda. Sellest ütlemisest hüüti teda paljude poolt Vidi Mihkel. Kord jälle pulmapeol põrandal järsku jalal keerutades keeras jala sääreluu lõhki. Tema jala sääreluu pani puuliistudega lahasse (kinni) Linnuse külast Vaadu Mihkel ja temal tuli nüüd olla sängis mitu kuud seni, kui luu jälle kindlaks kokku kasvas. Tema tellis lugemiseks ajalehti P. Postimees ja Sakala. Neid ajalehti ta nüüd haiguse ajal luges ja veel Piibli luges algusest lõpuni läbi. Selle haiguse ajal olid õhtuti tema alalised külalised naabrid Kadakamäe Andrus ja Siberi Juri. Ka Vileta Juri oli iga nädala

lõpul tema poole tulnud, sest neil oli kokku tellitud ajaleht, mille sepp Mihkel enne läbi luges ja siis hiljem Vileta Juri oma kätte lugeda viis.

Kord sügisel ühel õhtul Kadakamäe Andrus Sepa Mihklit külastama tulles räägib, et tema näinud täna suure maantee peal (Kuressaare-Kuivastu maantee) sõitvat vana Kuradi. Ees olnud kaks tulisilma ja neli ratast veerenud all, aga vankril istunud kaks meest, üks ees ja teine tagapool. See sõitev Kurat oli Kuivastu mõisa parun Pukshövdeni sõidu auto, esimene auto Muhu saarel, sõites iga päev Kuressaarest Kuivastu mõisa lõunatama parun Pukshövden. Selle paruni esimese Fordi auto sohvrüks oli itaallane. Ma võisin olla 10-12 aastane, kui juhtusin Muhu Liival olles nägema, kui see itaallane jalgrattaga maantee peal edasi ja tagasi sõitis – pani paljuid pealtvaatajaid imestama sellise sõidu triki üle.

Kuivastu paruni lõunasöögiks sõidud Ford autol jäid ära sügisel, kui algasid vihmajärgsed ilmad. Siis Masa metsa vaheline Masa kõrtsist kuni Reomäe ap. õig. Kirikuni, umbes kolm versta, oli tugevasti porine, nii et hobusevankriga läbipääs oli raske. Ford auto itaallase juhtimisel jäi tihti porri kinni ja selle tõttu tuli loobuda sügisel sõidul.

Muhu Liival oli kaks poodi (kauplust): Mari pood ja Tarvise pood. Jaak Tarvis (poe pidaja) oli pärit Rootsivere külast. Vanemaks jäädes, väikesekasvuline meheke, tavatses enesest rikast meest välja näidata. Tema kandis väljas liikudes rihmaga kaelas kantavat suurt nahast laada kaupmeeste rahakotti. See rahakott oli täidetud paljudest vanast ajast väärt paberitest ja muust väärtuseta varast. Kord Muhu laadal Tarvis rahva seas liikudes näitab neid vanu väärtpabereid rahvale ja ülistab oma rikkust ja vara. Nüüd siin laada platsil hakkavad Tarvist jälgima kaks meest. Seda panid paljud laada rahvas tähele ja järgmise päeva kuuleme, et Tarvis on möödunud ööl mõrvatud. Nüüd urjädniku (veneaegne valla konstaabel) poolt juurdlusel selgub, et tapjaks on olnud kaks Saaremaa meest, kes Tarvist laadapäeval jälgisid. Nemad mõrvarid arvasid, et Tarvise rahakott oli pungil täis vene paberi raha ja neid röövides hukkasid Tarvise. Need kaks mõrvarit, Saaremaalt pärit, olid üks kevadtalve meil veski ehituse jaoks kasepakkusid plankudeks saagimas paar nädalat aega ja nemad magasid meie tagakambris, kus neil selleks oetud (voodi) magamiseks oli. Sel ajal Muhus ja ka ligidal Saaremaal laua saagimise vabrikut ei olnud ja nemad kaks Saaremaa meest olid ränd-lauasaagijad.

***

Minu isaema vend Jaan Kallaste küla Pärdi talust ehitas endale elumaja Liguva ja Kallaste heinamaa metsa vahelisele küla karjamaale. Seda tema eluaset ühes mõõduka maaga kutsuti Söödima. Siit Söödima Jaani elukohalt lõuna-hommiku poole, ligi pool kilomeetrit Kallaste heinamaa-metsa ja Nõmmküla karjamaa-aia piiripealse maa-alal asus Kätraniidi Madise ja Riste küla vabadiku koht. Kätraniidi Madis oli kaugelt meie sugulane. Ta võis olla minu vana-vanaisa Juri venna poeg [tegelikult vana-vanaisa Tähve venna Mihkli poeg].

Need Söödima Jaan ja Kätraniidi Madis olid iga suve rukkilõikuse ajal meil viljakoristamisel abiks. Selle aastasaja algul õsuti küpse valminud vili sirpidega. Rukki vilja lõikuspõllul toimus õsujate meeste ja naiste üksteise järel minnes sirbiga vilja lõigates parajaks kahluks saades maha pannes, kus hiljem põld maha õsutult kahlud kinni seoti tugeva peotäie sama kõrte sidemega, et rehes käsitsi kahlu rabades side küllalt kahlu koos hoiaks ja peale selle kahlud hakkidesse pandi kuivama, kuni rabamiseks rehetuppa parte peale üles pandi rehe ahju kütmisel veel kuivama. Pärast kahlu rabamist laoti kahlud sidemest lahti võetult rehe alla põrandale veel kord üle vartamiseks. Meil oli selleks tehtud parajad peose võetavad ligi vinkli koolutatud noored saarevõi kasepuust tehtud vardad – umbes kahe meetri pikkune puu. Suve vili pahmati hobustega rehe all põrandal, terad põhust välja hobuste kapjade trampimisel, parsil kuivatatud vilja põhk.

Ruki lõikus toimus sooja ja kuiva ilmaga. Õhtule tuldi umbes kella 9-10 paigu. Oli õhtusöök söödud, siis mehed kogunesid õue peale heina labude juure istuma särki väel sooja öö olekul. Rukkilõikuse ajaks oli pruulitud õlut ja siin nüüd istudes, selg toetades vastu kuiva heina labu, oli maitsev ja mõnus õlut kapast rüübata ja ajakohast juttu puhuda. Mäletan neid ilusaid toredaid

rukkiõikuse päevi, kus minu vanus võis olla 10-11 aastat. Põllal rukkiõikusel olin mina ema näitamisel õppinud kahlu sidemega kokku tõmbama – siduma.

Rukki õsumine vältas kaks-kolm päeva 6-8 inimese abiga. Suvise välistöö ajal mindi hommiku vara kella 3-4 vahel tööle, siis tuli ka minul ärkvel olla. Et alaealise lapse uni hommikuti magus on ja korraga ema hüüu peale magamisasemelt välja ei taha tulla, selleks tarvitab ema äratamisvõtet, lükates oma külma käe minu sooja särki alla kõhu peale. See ergutamine viis unise oleku silmapilk ja olin kohe oetelt väljas riidesse panemiseks ja ema juhatusel mulle öeldud tööle minekuks.

***

Kui 1905. aastal Venemaal puhkes revolutsioon ja see voolus ka Eestit vallutas, siis sel ajal olin mina esimest aastat Kuressaares koolis.

Tartu linna Jaan Tõnissoni poolt 27. novembril, 1905.a kokku kutsutud ülemaaline rahvaasemike koosolek julgustas saarlasi ja muhulasi Kuressaare linna kokku tulema, igast vallast saadikuid, et valida ühe peremeeste ja ühe maatameeste poolt Tartu minekuks. See oli novemrikuu algpäevil, kui Kuressaare haridusseltsi saalis koosolek peeti. Mina sinna koosoleku saali minnes näen Kätraniidi Madis koosolekul kõnepultis olles peab sütitavat kõnet maatameestele tasuta maa andmisest ja muid seoses revolutsioonisisulisi nõudmisi. Siin koosolekul oli ka meie koolijuhataja Ants Piip, kes kõnepultis südilt välja astus nõudmisega maarahva kasuks.

See revolutsiooni vool tõi Saaremaal suuri segadusi ja mõisatele kuuluva hoonete põletamist. Kuressaare linna lähedal pandi põlema Suurmõisa põllu peal suur viljapeksu küün. Meie koolipoisid tulekahju kohale minnes jääme vahtima linna pritsimehi. Mina juhtusin pritsimeeste pritsile kauni ligidal olema ja minu eemale peletamiseks andis vooliku veejoa juhtija mulle eemale tõrjumiseks veejoa näkku. Nüüd oli saanud teadjaks kaugemale minna.

Kätraniidi Madis oli Nõmmkülas olles kalamees. Tema valmistatud suured mõrrad andsid sel ajal head saaki, et ta kalapüügist raha kogunud, sai endale osta mandrile Metskülasse Laiakivi talukoha ja asus ühes naisega sinna elama. Kätraniidi koha müüs minu onu Vasselile [Vassel ostis (seejärel) poole Tooma talust, aga Kätraniidi koha ostis Pallasma Matsi Matvei Pallas] .

***

Kord vanaisa Aadu jutustas, millest tekkis tema venna Andrusele (Sepa Andrus) kaela peale kukla taha muhk. Noores eas poissmehena olles tavaliselt käidi laupäeva öödel ehal tütarlaste pool. Uuetalu talus oli suvel teenimas ikka kaks tütarlast (ümmardaja ja suiline) ja nende magamise koht aida otsas aknata laut. Siin pimedas lautas oli neile tütarlastele olemas kahe jaoks laiad oeted ja see siis suvisel ajal nende magamisruum ja ase oli. Kui nüüd ehale tuleja poiss siin sängis oma armastatu juures ruumi ei saanud pikali heita, siis ta viis tütarlapse rehe alla lae peale põhkudele ööks ehal olemiseks.

Tütarlapsed öösel kandsid pikka linast särki ja selle särki vöö kohal puusa ümber pikka kahe sõrme laiust paela. See pael, meetri-poolteistme pikkune, oli käsitsi kujutud värvitud villasest lõngast ja muustriliselt ilustatud. See juhtus Uuetalu rehealuse lae peal, kus ehal viibiv poiss nüüd tüdrukuga oli. Andrus seda teades läks rehealuse lae peale ja siin noori kohates võttis tüdruku vööst kinni ja teda püsti tõstes oli ka vastane poiss kärmas tüdruku vööst kinni võtma. Siin nüüd tüdruk kahe poisi vahel võitlusväljal, poiste poolt vööst rebides annavad vööringid niudelt järele ja vöö pääseb tüdruku puusalt lahti. Nüüd selle järsu vöö valla peasemisel libiseb Andruse jalg ja just rehealuse lae august kukub alla rehealuse põrandale. Õnnetuseks oli põrandal puupulkadega põllu äkke ja Andruse kukla tagune kael kukkumisega viskas vastu äkke pulka. Selle kukkumise ja ehmatus peale muud viga tugeva põrutusele ei olnud ja kõik see juhtum oleks unustusse jäänud, kuid aja jooksul hakkas kukla taha muhk kasvama.

Mäletan karjapoisina vanaonu Andruse pool Sepal tema kodus olles oli tema kukla taga kaela peal umbes rusika suurune ümmargune muhk ja see muhk sellest kukkumisest äkke pulgale talle kasvas.

Ketta löömise sport

Meie külas oli täisikka jõudnud noori tugevaid mehi üle kümne poissmehe. Neil jõudeealistel vallalistel meestel oli kombeks igal pühapäeval suvel kettalöömine. Selleks saeti kümmekond tükki, ümmarguse saare või tamme puu tüve otsast 10-15 sentimeetri läbimõõduga ja 5 cm paksused kettad. Iga mees kettaga sportima minnes omas oma tehtud ketta löömise kaika, umbes tavaline kõvera otsaga kaigas, nii kui jää peal ketta heites tarvitavad. Oli see kõik spordi võitlusväljale minekuks varutud, koguneti Vanavälja otsa, Tänavasu juure maantee peale. Siin jaotati meeskond loosi võtmisega kahele poolele. Üks pool meestest jäi Tänavasu juure maantee peale, kuna teine pool Insu poole mineva tee seisatama jäi. Tänavasu poolt anti nüüd ühe lööja poolt ketta veeremiseks kettale tugev löök ja Insu pool teel seisja andis kettale tema poole veerdes tugeva löögi tagasi esimese saatja poole. Kes kumbki pooltest nüüd löögiga ketast kaugemale sai lüüa, see siis sunniti vastaspoolel taganema. Meie nooremad teistmete aastates poisid olime varu ketaste kandjad ja hoidsime end teisel pool maanteed üle kivisaia Lagisma põllu poole kiviaia varju, kui ketas juhtus maanteest kõrvale ja siis suhisedes üle meite peade lendas. Kui nüüd Tänavasu poolt ketta lööjad võitma hakkasid, siis taganejal poolel tuli maanteel taganeda seni, kuni jõuti Puusepa otsa Muda talu lähedale karjamaale välja ja siin see sport lõppes – ühed võiduga, teised kaotusega. Selle maanteel spordi mänguks, umbes kolmveerand kilomeetrit pikk, võttis aega 2-3 tundi.

Veel mõnda mälestuste radadelt

Meil Uietalul oli kalapüügiks Vae võrkal võrgu maja. Võrkaaed – neljakandiline maaala, piiratud rinna kõrguseni raudkivi aiaga, oli tehtud võrkude kuivatamiseks juhtmetel peale võrkude merest väljatoomost. Võrkudelt välja nopitud kalad, pandi võrgud juhtmetele tõmmatult päevaks kuivama. Teine pool sama võrkaia küljel oli Pendu talu võrgumaja. Võrkaia maa oli jaotatud kaheks, teine pool teise talu perele.

Veel möödunud sajandi lõpu poolel püüti Muhu väinas kala ainult võrkudega. See võrgu kalapüük andis kehvat saaki, vaevalt, et oma perele jätkus. Kui nüüd minu isa oli õppinud tegema kaheksa jala sügavusi pulga mõrdu, siis ta pani need merre Vae mererannast välja Vae kari ja ranna vahelisse merre. Siia kari ja rannavahelisse merre mahtus kaks pulga mõrda kalapüügiks panema.

Kui nüüd kevadel need mõrrad teinekord head saaki andsid, et tuli rannast kala ära tuua hobuse vankriga, siis sama võrkaia naaber Pendu Mihkel tõi merelt tulles võrgud aeda, kus vaid mõni kala hõbetas võrgu peal. Ja kui Pendu Mihkel nüüd oma kalad kotiga selga võttis, siis koju minnes hüppas tal kott seljas, mõni üksik kala sees. See kahe naabri lähedane kalapüük tekitas meelepaha ja heanaaberlik vahekord lõppes naabri tusase meelega.

Meie rannatee jalgrada läks kodunt otse Sooba heinamaast läbi ja Vae põllalt Tondi soont mööda. Ahta niidi suure kase alla ja sealt läbi heinamaa metsa Vae randa. Kümne-kaheteistaastase poisina käisin tihti võrgu kalapüügi ajal rannas ja olin ka abiks kala võrgust noppimas. Kord sügisel, kui puudelt lehed langenud, näeme Ahtaniidi suure kase lähedal sammu nelikümmend eemal heinamaal kahte Seana piirivalve soldati. Siin samas soldatite lähedal kasvas suur tihe metsik paju põõsas. Onu Ivan ja minu isa, endise koolitõu aknast välja vaadates, näen ka mina neid piirivalve soldatise seal Ahtaniidi heinamaal paju põõsa juures seisatamas. Samas ütleb onu Ivan, näe Tõnuaadu Tähve (minu emavend) tuleb Vae põllu peenart mööda otse Ahtaniiti, kus soldatid seisavad. Jõudnud Tähve nende kahe piirivalve lähedale, võtavad piirivalvurid nüüd Tähvena kinni ja siin paju põõsa juures lühemat aega seistes võetakse Tähve soldatite poolt valve alla ja viiakse piirivalve kordoni Seanale. Selgub, et soldatid on suurest paju põõsast leidnud konterbandi piirituse ankru ja Tähve esimene siia tulija neile, arvas piirivalve, et see viina ankur Tähvena omadus ja tema poolt paju põõsa peidetud. Tähve ühes piirituse ankruga viiakse Kuressaare tamosna valitsusse ja siin sunnitakse see piiritus Tähvenal omaks võtta. Et Tähve piiritust omaks ei võtnud, siis oli tamosna valitsuses teda pekstud ja hirmu all sunnitud omaks tunnistama. Et Tähve peksmiste ja piinamiste peale piiritust omaks ei võtnud, laseb tamosna

valitsus Tähvena vabaks. Tähve koju tulles jutustas kõiki seda seika ja peksmise tagajärjel oli Tähve pikemad aega haige kodus süngis olles.

***

Nõmmküla Laasu talu oli möödunud sajandi lõpul hoolsate talu meeste poolt ehitatud, hoonete poolest jõukad. Neil olid ilusad ehitatud karja laudad loomadele neljanurkse karjaiaia ümber. Õuel oli neil aida ja lauda majasi mitu. Kõike seda olid hoolsad ja oskajad oma pere mehed teinud.

Vanemal ajal elas talukohtadel koos mitu venda koos oma naiste ja lastega. Kui juba talud ostuteed omandatud, läksid talust välja nooremad vennad peredega ja ehtasid küla ääremail endale eluaseme.

Laasu taluse jäi nüüd peremeheks pärimise teel Juri Uulits. Tema abiellus Raugi külast Mihklimatsi talu peretütrel Leena Suuga. Leena isal Madisel oli kolma last: Leena, Mihkel ja Madis. [Ühtekokku sündis Mihkli-Matsi Madisel ja Marel küll seitse tütart ja kolm poega, aga mitu last surid väikestena] Nemad olid kaugelt meie sugulased. Kui nüüd Leena Laasule perenaiseks sai, siis oli ta mees Juri saanud tubli teenistuskoha Seana piirivalvele kuuluva rannavalve kahemastilise tekita laeva kippariks. See rannavalve laev Laasu Juri juhtimisel sõitis suvel ja ka muu lahtise vee ajal põhja ja õhtu pool Muhu saare lähedal vetel kontroll-sõitudel. Laasu talukoht nüüd suvistel suurte tööde ajal ilma peremehe juhtimiseta hakkas talu välistöödel lõtvunemine tekkima. Selleks polegi pikki aastaid vaja, kui talus leivaviljast puudus tuli.

Juri sõitis nüüd tihtipeale naiseisa kodusse Mihklimatsile ja iga kord tõi sealt koju tulles kotitäie rukkivilja, et perele leiva majas hoida. Laasu talu oma ilusate välihoonetega hakkas kurba pilti võtma. Karjalautade katustele tekkisid augud ja viimaks kadus ka lautadelt katus seda loomadele aluspõhuks pannes ja lõpuks kadus üks karjalaut teise järele ja palgid läksid kütteks pliidi alla ja leivaküpsetamiseks rehe ahju.

Laasu Juri oli väga teadja ja jutukas mees; selle tõttu kogunesid Vanavälja otsast noori mehi Laasule viidust vädama. Tänavasuult, Sõo-Saadult ja Leemetilt tulid siia noored mehed ja iga kord oli tugev kaardimäng kuni hilisööni. Ka Sepa Mihkel (nüüd hiigel supertanklaeva kapten) käis tihti Laasul kaarti löömas, kui merekoolist ja meresõitudest vaheaeg oli, kodus olles. Kord kevadtalve kuul, Eesti Vabariigi aegu, jälle Laasule kogunenud mehed kaarti lööma. Õhtu hilja puhkeb Laasu rehetoa pliita trupide kohalt laest tuleleek alla tuppa. Tuli oli juba nii võimas, et toas olijad ei saanud muud teha kui toast välja õue joosta, kus juba kambrite, rehetoa ja rehealuse katus tuleleekides. Nõrk tuul sel korral puhus keskhommikust ja tuleleegid kirgedega lendasid Tõnuaadu lautade raidale ja kuuri katusele. Tõnuaadu lauda raida katus harjatud kimmi laudadega ja sealt harjatud laudade vahelt, kus mõni kimmi laud välja kukkunud, võttis tuli endale söödamaa. Veega kustutamine ei aidanud siin, vaid Tõnuaadu lauda maja rait põles samuti maha, kui Laasu rehetoa rait.

***

Nõmmküla Kopli (Leemeti Kopli) Jaan oma naise Eeduga elasid oma majas Leemeti talu naabruses. Jaan noores eas käis iga suve Liivi kubermangu pealinnas Riigas tööl. Kevade vara seadis oma teemoona koti korda ja ihupesu ja muid tarbe asju kaasa võttes sammus Muhu Kuivastu, et siit uisu laevaga üle minna Virtsu. Jõudnud Virtsu, algas jala matk Liivi lahe rannaäärsel teel kuni Riia linnani välja. Sel ajal ei olnud raudtee ühendust Eestimaalt Riia linnaga.

Riiga jõudes olid head võimalused tööde saamiseks. Laialdane ehituste ja uuenduste linn Riia pakkus töövõtjatele mitmel alal tööd: hoonete ehitused, tänavate sillutised ja mitmekülgsed sadama tööd. Oli suvi-sügiseni siin rassitud ja vene raha rublades kogutud, võis mureta võtta teereisu tagasi Muhusse ja talve vastu võtta oma majas puhkuseks suvise raske töö järel.

Tema, Jaan, suurlinnas mitu suvet tööd olles varustas oma vaimu ja silmaringi suurlinnas nähtuga ja nüüd talvel oma soojas toas võis mureta üle elada ühes naisega.

Kui Kopli Jaan oli koju saabunud, siis meie noored poisid (5-6 poissi) olime pühapäeva õhtutel Koplil külalisteks. Jaan palju väljaspool Muhu saart oma silmaga uut näinud, oli lahke meitele jutustama kõigist nähtust. Riia sadamas töötades ütles näinud suuri purjelaevu ja suurte purjedega, nii kui Nõmmküla Ranna põllud. Kui nende laeva purje olnud vaja alla lasta, siis läinud laeva madrused üles raapuu peale purje maha tallama. Neid ilusaid jutustusi ja anektoote oli Jaanil külluses ja iga uus kord, kui me jälle Koplile tulime, puistas Jaan oma külluse sarvest iga kord uued ja huvitavamad anektoodid, mis panid meie poistel ammuli sui kuulama. Soojas toas savipõrandal istudes oli päris mõnus ja ubane neid jutukesti kuulata ja imetleda, mida Jaan kaugeil mail näinud ja üle elanud.

Kopli Jaan talvisel ajal kodus mõrra lina ja valmistas sellest linast väikesi pulga mõrdu. Juhtusin sügisel kord Võrkal olles nägema, kui Jaan mõrra koormat seljas kandes Sõo mäelt tulles teed mööda läbi Tammiku heinamaa metsa, Ranna põllu alt Leemeti võrkale tuli. Siia tulles asetas mõrra väikesse aeru paati ja sõudis kari alla mõrda kalapüügiks vette panema. Sel ajal oli kari ja maavaheline vesi sügav ja siit võisid vabalt väikesed jahtlaevad läbi minna. Hiljem aastate jooksul kerkis see kari ja maavaheline merekitsus, et võis juba ujumata jalgsi maalt karile minna. Ei tea, kui palju Jaan nende mõrdadega kala püüdis, aga arvan kindlasti, et sel ajal oli kari all meres haugi ja ahvenaid. Need soomuskalad ujusid läbi kari ja maavahelise kitsuse, kus alati tugev mere vee läbivoolus oli.

Jaan naisega omasid kaks last: Mare ja Madis. Mare oli oma elujõulisel aastatel abiks Insu Mihklile Insu talus. Kui Insu Priidu Insu talukoha maha müüs Välja Madisele, kes oli pärit Pallasma küla Jaanilt: Madis Armas. [Tegelikult lasi Insu talu käest juba Insu (Värava) Priidu isa Ivan Armas ja Priidul ei olnud küll midagi müüa! Kuidas Tamse rentniku, vana Wernhofiga 19. sajandil arveldati ja milline Koda Madis Armase roll täpsemalt oli, jääb siinkohal küll üpris selgusetuks, aga nende üksikasjade teadmiseks oli Uietalu Mihkel liiga noor mees!] Madis oli vene rubalsi kogunud konterbandi viina müügist ja Saastna merel kalapüügil olles. Madisel naisega oli ainus laps Mare. Mehelemineku-ealiseks saades abiellus Mare Külase külast pärit Aadu-Juri Mihkel Vapperiga. Kui Mare vanemad surid, siis päris tütar kõik isa kogutud raha, mis hoiul Tallinna pankas oli ja Mihkel, ta mees, kirjutas panga raha arved oma nimele ja asusid nüüd Insu tallu elama.

Kopli Mare oli Insul aasta ringi olles Mihkli abiliseks kalapüügil, talvel Saaremaa metsadest hoonete ehituspalkisi Insule tuues ja muil mehe eest töödel. Kui Insu Mihkli maja ehitusmaterjal oli koju veetud, siis nad, Mihkel ja Kopli Mare tõid Saaremaalt maja ehituse jaoks palke ja muud materjali Koplile uue suurema maja ehitamiseks Koplile vana maja asemele. Kord Insu Mihkel ostis väikese jahtlaeva. Selle jahtlaevaga sõitsid Mihkel ja Kopli Mare mõne suve põletispuude veol Saaremaa randadest Haapsalu linna elanikele kütteks. Kopli Mare oma hea tervise juures oli võimas jõud Insu talu (endise Insu omaniku Värava Priidu poolt talu hooned ja muu majapidamine hooletusse jäetud) uuesti üles ehitamisel ja korrastamisel. Insu talu nüüd, hoonete poolest omas nägusa hoonete grupi oma plekk-katustega nägi välja kui linna majad.

Kopli Mare vend Madis oli talvel tihti peale abiks minu isale veski ehitusmaterjali koju veos. Mina, neil kordadel, kui Madis meil abiks oli, magasime koos sängis ühel asemel. Esimese Maailmasõja ajal oli Madis vene sõjaväe kindlustustöödele Saaremaal. Seal olles tutvus Madis oma tulevase elukaaslase Anniga. Abielus olles sündisid neile kolm poega. Üks poeg Aleksander elab Nõukogude Eestis; kaks poega Nestor ja Paul elavad pagulastena Rootsisis Norrköpingi linnas oma majas.

[Pühad]

Jõulud, Uus aasta, Kolmekuninga-päev ja Lihavõtte pühad – need olid tähtsad pühad ja neid meie Ortodox õigeusu kohaselt mälestati väärikalt ja pidulikult.

Juba Jõulu-laupäev varakult oli isa ja ema tegevuses pühade ette valmistamisega. Harilikult kolm-neli päeva enne Jõule pruulis isa õlut ja kui see õlu käärimise järel ankrute sisse oli villitud, siis nüüd jõululaupäeval käis isa ja kontrollis kõik need õlle all olevad nõud üle ja pani neile nõudele kergelt vikid väljalaske augu kohta, et õlle käärimisvaht sai vabalt välja pulbitseda. Juba

hommiku vara oli ema kärmas pühade saia tainast segama. Makkide (vorstide) segu – odra tangud, sulatatud sea peki rasv lisatud odra tangu pudrule ja siis hiljem täidetud sea soolikasse ja küpsema pandud ahju kerise kividele, ühtlasi köetud ahjus pühade leivad küpsemisel andsid rehetoa ruumi head pühade maki ja saia leiva lõhna. Olid need tähtsamad pühade toidud rehe ahjus ja kerise kividel küpsemas, valmistati videviku tulekul Jõulu-laupäeva saunas käimise ja kiriku sõitu hobusaaniga. Peale kiriku teenistust koju jõudes tuli oodatud jõuluaegu pühade vastuvõtt. Isa tõi rehetuppa kaks vihku rukki õlgi ja kastis õled üle kergelt tilgutades õllekapast õllega ja selle toimimise järel me igauks nüüd võtsime suure hulga õlgi kahe käe vahele ja viskasime tüü pooltega vastu rehetoa lage. Rehetoa lagi tehtud peenikestest palkidest ja suure kuumusega palgid pragunenud, võttis nüüd palkide vahele kinni hulka neid visatud õlgi. Niisugune komme oli ennustus järgmise aasta viljakasvule, mida rohkem laesse õlgi rippuma jäi. Õled rehetoa sooja põrandal kaetud, algas nüüd õlgedel lõbus müsamine: kookus sõrme vedamine vastaspoolega, jalga jala taha lükkamine, jala kaela taha ajamine ja muud mitmesugused spordi võtted. Ema oli nüüd lauale pannud head pühade toidud, soojad makid ja õllekapp vahutava õllega. Jõulupühadeks jõulupuud, kuuske ei olnud, seda kommet sel ajal veel ei teatud.

Uus Aasta vastuvõtt. Siis käidi keskööl peale kella 12 väljas kuulamas, mis öö vaikuse ümbruses kuulda oli. Kui kuuldi laudade kolistamist, siis oli selle aasta sees oma suguvõsas surma. Mitmel kuuldul oli oma kindel ennustus eeloleva aasta kohta. Kui oli peres mehele saama eas tütarlapsi, siis nad panid toa põrandale sea jala konta ja kutsusid maja valvuri kutsika õuest tuppa; kelle visatud kodi koer nüüd esimeseks võttis, see tütarlaps lootis eeloleval aastal mehele saada.

Kolmekuninga päeval oli kirikusse sõit. Sel päeval oli kiriku ees väljas täidetud suur tõrs veega Kristuse ristimise mälestuseks Jordani jõel. See vesi tõrdes, pühitsetud preestri poolt pühalt talitusel, tuli peale jumalateenistuse lõppu välja jagamisele kihelkonna liikmeile. Kirikusse tulija oli kaasa võtnud pudeli ja see pudel täidetud veega viidi koju ja hoiti kuni järgmise Kolmekuninga päevani. Juhtus mõni loom haigestuma, siis lasti mõned tilgad vee sisse loomale sisse andmiseks. Kolmekuninga päeval oli veel õnne valamine – sulatatud tina vette laskmine.

Lihavõtte, kevadpühad, suured Önnistegija kannatuspäeva mälestused. Kirikusse mindi kesköö aegu. Siis kirikulised rongikäikus, vaimuliku laulude saatel, ees preester kiriku lippude ja pühade kujudega, kolm korda ümber kiriku. Ringi ümber pühakoja põlesid tõrvikud, mis andsid rongikäigule piduliku ilme.

Nelipühi, suviste pühad olid rohkem kodused puhkepäevad. Kirikus käidud, peeti pühi väljas looduses selle kevadilu nautides.

Jaanipäev. Kõige üllatavam oli Jaanilaupäeval torni ja tõrvatünni põletamine. Jaanipäevast algasid suvised tööd: heinatöö, järgnes viljalõikus, rehepeks, kartuli võtt ja kõrre künd. Iga aasta Jaanipäeval peeti surnuaia püha. See oli traditsioon surnute mälestamiseks surnuaial jumalateenistusega surnud omakste haul.

[Esimene raamat]

Üks aasta vaba kodus isatalus ja abiellumine

Venna juurde jõudes oli esimene asi, kuhu püss panna. Sellele leidsime koha ühes padronitega põõningule lae peale kuiva liiva sisse.

Saare- ja Muhumaa saksa vägede poolt vallutatud, jäin seniks venna poole, kuni edaspidi selgub, kuis saab võimalus kodusaarele pääseda. Venna juures olles asutati kommunistide poolt valla täitevkomiteed ja sinna sunniti neid, keda usaldati ja loodeti võimelised olema valla täidesaatvas komitees töötama. Minu vastuseisul, kuid venna pealekäimisel astusin siiski valla komiteese miilitsameheks. Komitee koosnes kuuest liikmest ja järjekindlalt iga päev peeti koosolekud. Suurem jagu koosviibimisi peeti Uue-Suislepi paruni mõisa hoone all keldris. Et parun oli pakku (peitu) läinud, siis olime meie, komitee mehed seal peremehed. Mõisa kokalt ja teenijailt käsutati lõunasöök ja söögi juurde joogid ja muu lõunatamiseks.

See pilt Uue Suislepi mõisa hoone, kelder, koosolekud, söögid ja muu tuletab meelde päevi 1917.a lõpust kuni veebruarini 1918.a. mil Saksa sõjavägi Saaremaalt-Muhust üle väina jää tuli mandri-Eestisse. Siis valmistasin teele minekuks Muhusse isatallu peale kuut aastat vene sõjaväes viibimist.

Vana-Suislepi valla täitevkomitee läks laiali, põgenes Venemaale või põranda alla. Nüüd kõik kommunistlikud sõjaväed ja komiteed taandusid sakas sõjaväe tulekul Nõukogude Venemaale. Võim jäi üle Eesti saksa sõjaväe kätte.

Siin venna pool ma enam kauemaks ei võinud peatama jääda. Saksa sõjaväe siia jõudes oleks mind kindlasti arreteeritud kui enamlikes komitees töötanut. Ma tuginesin sellele venekeelsele tunnistusele, mille polgu komiteelt sain ja see oli edaspidi suureks abiks. Varustasin nüüd teele minekuks venna naiselt saadud teemoonaga seljakotti pannes. Vennalt laenasin 40 rubla Kerenskit, et oleks teel, kui vaja, võtta. Munder ja müts vene soldati omad, sinelil puuduvad pagunid, samuti müts ilma tärnita. Venna ja naise lastega jumalaga jättes asusin kindlas usus ja lootuses teele Mõisaküla raudtee-jaama poole, et siit kergem oleks sõita edasi raudteel Pärnu linna. Hommiku varakult teele asudes umbes kümmekond kilomeetrit käidud, kohtan maanteel esimesi saksa jalaväelasi. Jalaväelaste eel kaks saksa ohvitseri ratsahobustel minule silm-silma vastu. Teine ohvitseridest mõõka tupest välja võttes ähvardab mind seisma mõõga otsa minu rinnale sundides. Midagi räägib, mina ei saa aru ja samas ütlen, et *nach Ösel, nach Mohn* ja võtan taskust vabastamise venekeelse tunnistuse ohvitseri kätte andes. Vaatab tunnistust, näeb pitsarit ja allkirja, noogutab peaga ja annab tunnistuse mulle tagasi ise käega näidates, et võin minna.

Õhtu juba pime, kui jõuan Mõisaküla raudtee-jaama. Olin eelpool saanud sõita lahtise vaguni peal Mõisaküla jaama. Vagunist maha astudes tuleb siinsamas saksa soldat püssiga valvekorras olles. Küsin temalt komandantuuri, näitab käega, kuhu poole minna ja ma lähen nüüd lootes, et on majas inimest, kes oskab vene ja saksa keelt, et komandandile tõlkida minu tunnistus. Õnneks oli ruumis maja peremees, kes komandandile minu tunnistuse tõlkis. Komandant samas kohe kirjutas saksakeelse tunnistuse allkirja ja pitsariga varustatud Muhu saare minekuks. Nüüd olen küllalt hästi varustet.

Minul siin Mõisaküla jaamas ei tulnud kaua oodata. Jaama saabus kaubaveo rong tühjade vagunitega. Rongi konduktorilt küsides Pärnu sõiduks võimalust, asusin ühte kaubaveo-vagunisse suurt küljepoolset riivust lahti jättes, et oleks väljavaade edasisõidul kuni Pärnu. Jõudnud Pärnu raudteejaama, ronin vagunist maha ja siin näen valvel olevat saksa soldati. Sakslane võtab minu sineli käisest ja käseb tulla. Jõudsimel linna gümnaasiumi kooli hooneni ja klassituppa minnes näen ja imestan, et siin ees meie polgust Saaremaa poiss, kes oli polkus ohvitseride kasiinos teenistuses. Meie mõlemi kohtlemine oli südamlük ja Saaremaale minekuks kahekesi seltsim. Minu paberid vaadati siin läbi ja meie olime siin päeva ja öö, kui alustasime jala matka Virtsu poole. Saksa sõduritelt saime süüa ja meil ei olnud tühja kõhtu kannata.

Vara hommikul teele asudes kohtame maanteel mitte kaugel Pärnust üht saksa sõjaväe ülemust hobusaanis sõitmas, soldat pukkis kutsariks. Meie kohta jõudes peatab sõiduki ja kärgib meile saksa keeles, millest me midagi aru ei saa. Oleme selle kärkimise peale käe mütsi äärele tõstnud, kaob ohvitseri kärkimine ja sõidab siis edasi.

Meie teel õhtupoole pimeduse tulekul valmistame öömaja otsima. Käime paaris talus küsimas, ei anta öömaja. Kolmandasse talusse minnes, kus elas perenaine tütreaga, küsime öömaja ja see naine oli väga lahke ja meie puhkasime öö soojas toas ja järgmise hommiku asusime vara teele, et päevavalges üle väina Virtsust Kuivastu jõuda.

Kuivastus möödume kõrtsi hoonest. Siin on saksa sõjaväe ladu ja kõrtsi hoovis näen Piiri Villemit, kes siis saksa sõduritega kaupleb. Villem mind nähes suurt huvi minu vastu ei tundnud ja ma taipasin, et temal oli saksa soldatiga, kes oli viinalao varahoidja, tähtsat kaubavahetust. Sai ju sakslastelt kõiki, mis neil ladus oli, kui andsid neile pekki, võid ja mune.

Meie nüüd kahekesi teel minu sünnikoha poole, kus vanemad mind nähes väga rõõmustasid. Tee-seltsimees meil öö puhunud ja kehakinnitust võtnud, lähen teda teele saatma ja juhatan

Tamse rannast talve teed Kõinastu laiust mööda Saaremaa poole üle merejää. Tagasi tulles lähen Rebaski küla Sepalt läbi ja kohtan toas leiva tainast sõtkumas minu tulevast elukaaslast.

Vanemate koju jõudes algavad uued mured ja tegemised. Ma olin koju tulnud armetus olukorras vene soldati rõivastuses. Minust koju jäänud riidest polnud midagi järel, mis oleks mulle ihu katmiseks kõlvulik olnud.

Järgmisel päeval tuleb minna Muhu komandantuuri registreerima. Komandandiks on Tamse mõisa rentnik Värnhov (saksastunud eesti mees Virn, Hiiumaalt pärit) ja tema abiliseks Otto Vesper, Värnhovi õemees. Need kaks saksastunud eesti meest on nüüd Muhu saare valitsejad-korrapidajad. Komandantuur asub Villem Grünthali majas Viiraküla lähedal Tamse poole tee ääres.

Kodus olles on tööd külluses. Veski alumine ruum on täis viljakotte. Inimesed enne Kevadpühi toovad koormate viisi veskile jahvatamiseks nisu, et püüliks tehtult pühade saia saada. Kui oli tuuline, siis käis jahvatamine päeval ja ööl. Päeval olime isaga kahekesi veskil tööl ja öösel teine meist. Peale selle toodi Tamse mõisast odravilja sõelajahu tegemiseks. Värnhovi õemees Otto Vesper oli mõisas sisse seadnud kamajahu tööstuse. Vili selleks keedeti ja siis jahvatati. Selle kama tegemiseks võeti herneid, nisu, otri ja vähesel arvul rukkivilja. Vesper jahvatas mõisa pukkveskil peale odravilja teised viljad ise jahuks. See kamajahu läks müügile linna, kus rahvas seda piimaga segades söögiks tarvitas.

Kevadel jää minekul Muhu väinast algas kalapüük. Meil oli mõrdu, aga nendega kalapüüki suurt ei olnud, sest veskil jahvatus võttis suurema osa ajast. Kevade tulekul panin siiski ühe madalama ääremere mõrra ranna lähedale merre.

Peaaegu iga päev oli vanematel juttu minu abiellumisest. Oli ju neil teada, kes minu pruut on. Ükspäev isa ütleb mulle viinapudelit tasku pannes: nüüd lähen teen sulle pruudi. Suvi oli lähenemas ja abilist läks tallu tarvis. Ei tahtud iga-aastast viisi suvilist võtta, parem olgu oma inimene.

Käidi ju kosjas pruudi pool – peigmees ja tema esikmees, kes pruudi isalt ja pruudilt kihluse luba välja kauples. Minul seda ei olnud, seda toimetas kõik isa. Oli nüüd isa kosjas käies kihluse ja selle järele pulma päeva lindlaks teinud, algas mul mure, kuidas ma lähen kirikusse laulatusele, kui mul pole õiget ülikonda seks puhuks selga panna. Rääkisime emaga minu laulatusülikonna saamisest, avab ema oma kirstus kanga tagavara ja ühte poolvillast musta kodukootud riid soovib mulle lasta püksid ja pintsak teha. Tõnu Ivan oli rätsepa tööd õppin ja siis viisin Ivani kätte riide minu ülikonna õmblemiseks.

Saksa okupatsiooni all olid kõik Muhu kauplused tühjaks tehtud ja mul ei olnud mütsi, mis oleks laulatusele minekul teel pähe panna. Selleks reisiks sain Ansu Vasselilt silinder-kübara, pealt lame toru-taoline, laulatusreisiks laenata.

Ja nüüd ma pulma tähtpäeval hobuvankris pruudi koju sõites laulatusele minekuks olin oma ülikonnas ja kaabus just kui hernehirmutis. Pruut oli teinud endale valge pika ülikonna pääst rippuva valge looriga. Laulatusel minul vennaks oli Muda Vassel ja tunnismeheks Tõnuaadu Kosti (minu emavenna poeg).

Rinsi kirikult laulatuselt koju tulles võttis ema noorikut vastu, pannes ukse sissetuleku kohal sauna viha vankri juure maha. See oli majaperenaisel igivana komme, et noorik oma uues kodus peab korda ja puhtust hoidma.

Laulatus toimus Rinsi apostlikus kirikus 20. mail, 1918. Rääkisin enne pulmi pruudile, et ta telliks pulmapäevaks Piiri Villemilt saksa viina kümme pudelit ja tooks viina tema koju. Villem tegi pruudile kummuti, kus sisse ta oma veimevaka pani. Ühes kummutiga toodi ka viin ja pandud viina pudelid pruudi sängi alla. Kui ma läksin pulmaviina ära tooma, olid pooled neist pudeleist tühjad. Seda kergendust oli teinud pruudi isa.

Pulmad möödas, algab uus elu naisemehena. Suve sai üle elatud oma perega. Oli ju onu Mihkli tütar Liina veel meil ja minu õde Riia täisealine. Tööinimesi oli nüüd omas peres ja kõik läks hästi üle suve sügiseni välja.

Suuri saksa sõjavägesid siin saarel ei olnud – ainult mõned piirivalve soldatid. Saksa keiser Wilhelm II loobus 9. novembril 1918.a troonist. Selle järel Saksas kuulutati vabariik ja moodustatu uus valitsus ja sõlmiti vaherahu Venega 11. novembril. Selle järele lahkusid saksa väed Venest ja ühtlasi Eestist. Nüüd asuti Eesti kaitset teostama ja algas esimeste Eesti väeosade loomine kodu kaitseks.

Eelmise, 1917.a sügisel saksa vägede Saaremaale ja Muhusse dessanti tehes olid saksa ja vene mereväe laevastiku üksuste vahel merel lahingud. Saksa laevastik võimsama tulejõuga sundis Liivi lahelt ja Riia linnast välja taganema vene laevastiku. Vene sõja- ja kaubalaevastik Liivi lahest tulles Kesse laiu ja Muhu saare vahelt läbi minnes sattus Puise ja Kesse laiu keskvahemaal saksa laevastiku suurtükitle alla. Vene sõjalaevastiku üksuses oli suur lahingulaev Slava, mis manööverdramisel sattus madalamasse vette kinni. Saksa laevastik oma suurtükipaatidega Soela väinas sai nüüd märklaua Slava tulistamiseks. Riia linna sadamas oli väikese puksiir-aurulaeva kapteniks Mihkel Saabas (kunagi Ansu talust läinud Riiga töödele ja sai seal sadama puksiirilaeva kapteniks). Tema jutustas, kuidas tema oma puksiirilaevaga oli Slava pealt madruste vastuvõtja ja nende päästja. Tema väiksele puksiirilaevale oli seevõrd rohke inimeste tung, et ähvardanud tema laeva ära uputada, kus tal suurte raskustega läinud korda Slavast eemalduda. Veel oli üks kaubalaev Kumari laiu madalikku kinni jooksnud.

Kui nüüd saksa sõjaväed 1918.a sügisel olid Eestist välja läinud, algas muhulastel soomusetegu Slavalt. Mina käisin sel talvel Tuul Juriga ka üks kord Slava peal, kuid mina pole sealt väärt saaki midagi saanud. Olid ju eelmised soomuse tegijad väärtmaterjali juba kõrvaldanud. Kõige väärtuslikumad olid punase ja valgevase plaadid ja vööd, millede peale jahti peeti. Insu Mihkel ja Tõnuaadu Ivan olid tragid käijad paatidega kui ka jää pealt.

Rebaski külast Uuemardi üks poistest Slava peal soomuse tegemisel olles tahtnud suurtüki kuulilt ära võtta punasest vasest rihma; meisli ja haamriga põrutades lõhkenud kuul ja surmanud teda tükkideks kiskudes. [Teiste juttude järgi kaotas niimoodi Slaval elu Tupenurme Kadariku Villu (olid koos Nõmme Madis Tuulega, kes pääses). Võimalik, et sarnaseid juhtumeid mitmeid oli]

Algab segane aeg. Ajalehti ei ole saada. Post tuleb vallamajja. Kui juhtumisi keegi külast käib vallamajas, siis ta toob posti ära. Saartel pole jõutud veel valitsust luua. Saame teada, et Eesti ärksamad mehed on loonud ajutise valitsuse ja kutsuvad vabatahtlikke mehi sõjaväkke. Kommunistid on Eestist välja põgenenud Venemaale ja formeerivad seal eesti kommunistidest polgu, et Eestit vallutada.

28. novembril, 1918.a algas punaarmee rünnak Narvale ägeda suurtükitle toetusel. Eesti Ajutisel Valitsusel ei ole kuigi suurt sõjalist jõudu vastu panna. Kuulutatakse välja mobilisatsioon. Mehi tuleb värbamispunkti ja kiires korras luuakse eesti sõjavägi kommunistliku pealetungi vastu.

Saaremaal kuulutati veebruari algul 1919.a mobilisatsioon ja sõjaväkke vastu võetud mehi käsutati Kuivast mõisa häärberi juurde kokku koguda, et siit üle mere jää minna Haapsalu linna. Nõmmküla talupidajad käsutati ree-hobustega küüti Kuivastu mõisa ja sealt Haapsallu minekuks. Olime kogunenud Kuivast mõisa häärberi ette. Rahvast oli palju kokku tulnud värvatud mehi ära saatma. Ühe korrapidaja ohvitseri poolt algab nimede välja hüüdmine, keda sõjaväkke võetud. Ohvitser hõikab nime Äkke, vastatakse – äestab põllal, siis Rull – rullib põllal. Sarnased vastused äratavad kahtlust. Vähe aja pärast on rahva hulgast välja tulnud vene vintpüssidega mehi ja algab püssidest tulistamine. Selle segaduse ja püssist laskmise peale põgeneb korrapidaja ohvitser ja ühes temaga Tika metsavaht. Nemad lastakse põgenedes surnuks.

Nüüd selle jubeda tegu peale algab käsklus, et Kuivastu postkontor, Hellama ja Muhu-Suure vallamajad üle võtta, samuti telegraaf ja telefon. Meil küüti tulnuil jääb ainus võimalus kodusse tagasi minna. Sama päeva ja järgmise tuleb vallast mässuliste kommunistide käsklusi, et kõik mehed peavad ranna äärde valvele minema ja kellel on sõjariistu, need kaasa võtma. Selliste käskude peale tulevad vastu ööd meile (kus me juba magamas olime) Kohi Ivan ja Suurevärava (hiljem Silla) Andrus ja veel teisi, et koos minna ranna äärde valvele. Minu soovitusel käime öösel ära Kallaste küla Korjul, et teada saada, kuidas seal käsud on. Selgus, et Korju Ivan [Vaga,

sünd. 02.08.1890] ja Niidi-Uuelu Sander [Aleksander Laanet] on juba püssidega valvele läinud. Meie tagasi tulles Korjult lähme igauks oma koju.

Järgmisel päeval kuuleme, et Vahtraste küla alla mereranda on tulnud karistussalk, Eesti Ajutise valitsuse poolt välja saadetud vabatahtlikud mehed mereväe-kapteni Jaan Klaari juhtimisel. Jaan Klaar oli pärit Viiraküla Peedu talust. Kapten Klaari vabatahtlikud sõjamehed kohtasid oma teel Saaremaale minnes Korju Ivanit ja Niidi-Uuelu Sandrit püssidega. Ivan ja Sander kui esimesed sõjariistus mehed nende teel loeti mässajateks, võeti vangidena kaasa Saaremaale minnes ja Levala rabas (soos) mõisteti Ivan ja Sander surma mahalaskmise teel. Nüüd kuuleme, et mässajad on ära tapnud Tamse mõisas Otto Vesperi, kes oli varjule läinud sigade lauta ja siin surnult leiti – pea sigade künas. Veel olid mässajad kinni püüdnud Kuivastu mõisa parun Pukshövdeni, kes Kuressaarest voorimehega sõites põgenemis-teenekonnal Viire laiu lähedal mere jääl kinni võeti ja tapeti laipa jää alla merre uputades.

Kapten Jaan Klaari ja tema vabatahtlike üksuse poolt sai mäss Saaremaal maha surutud ja kord jalule seatud. Mõne päeva möödumisel käsutatakse vallamajja ilmuma kõik mobilisatsiooni ealised mehed Muhu Suurest vallast. Jõudnud mehed koguda vallamaja hoone ette, tuleb üks eesti ohvitser ja käsutab meid kogunenud mehi rivistuda maanteele. Samas on teine teisel pool meite rivi soldat kuulipildujaga ja käsutatakse marsi sammul minek maanteel Viiraküla poole. Oleme jõudnud Suurekõrtsi esisele tee peale, käsutatakse seis ja siis ohvitseri poolt palju krõbedaid sõnu öeldud ja ähvardatud, kästaks igauhel tagasi oma kodukohta minna. Ansu Mihkel minuga maantee peal koos minnes võttis nii suurt hirmu (kartis hukkamist maha-laskmisel), et sellest jäi haigeks ja suri hiljem kodus hirmul olles.

Mässu likvideerimisel tuleb minu ealistel meestel käsk ilmuda Kuressaare sõjaväe vastuvõtu komisjoni, kus Eesti sõjaväkke vastuvõetult tuleb ilmuda Kuivastu paruni mõisa õuele ülesõiduks üle merejää Haapsallu. Siin nüüd oli juba kaitseks tulnud salk sõdureid, et ära hoida ja kindel olla eelnenud korra mässu juhtumil.

Nüüd olin ligi üks aasta sõjavest vaba kodus olnud ja abiellumisel jätsin naise rasedana koju minu Eesti-Vene sõtta minnes.

Eesti Vabadussõjas

Jõudnud Haapsallu peale paari päeva siin peatuse saadetakse meid edasi raudteel Valga linna siin alles loomisel Soomusrongide tagavara pataljoni. Kuulda oli, et teised Eesti väeosad ei tahtnud meid Saaremaa mehi kui mässajaid vastu võtta. Kuid siin Valgas alles loomisel meist saarlastest uus väeosa pataljoni ülema Emil Kursk'i karmil distsipliinil loodeti meid korrale alluma. Ega meid kauaks siia logelema pole saadetud. Olin ma ühe nädala roodus olnud, sattusin kokku Orissaarest pärit Aleksander Oopkaup'iga. Temaga olime seltsis Kuressaares koolis ja sellest ajast tutvunud. Tema oli tuttav pataljoni adjutandi ja staabi kirjutajatega. Ma näitasin talle vene polgust saadud tunnistust ja soovisin, et ta mind esitaks adjutantile. Selle tunnistuse alusel mind määrati pataljoni sõjariistade ja laskemoona instruktor-varahoidjaks. Minu soov läks täide ja olingi pataljoni päevakäsuga määratud soovitud ametisse. Sain omaette toa ja siin oli võimalik ka kirjatoimetust pidada.

Kui nüüd püssid ja automaat-kuulipilduja kohale saabusid, siis oli mul tööd ja püsside välja andmist roodudesse. Viimati läks töö nii suureks, et võtsin abiliseks Külasemast Vaadu-Juri Ivani [Vapper] ja hiljem veel Soonda külast Jaagu Andruse [Keerd]. Mul tuli nüüd pataljoniga lahinguliinil käija ja nemad jäid kasarmu ruumi mind asendama. Ei olnud meie liiga pikka aega kasarmu ruumides, kui meile anti linnas eramajas kaks ruumikat tuba ja avar köök. Sööki saime pataljoni moona varahoidjalt, kelleks oli Orinõmme külast pärit mees.

Siin oli meil omaette päris kodune elamine. Valmistasime ise endale söögi ja saime siin päris korralikku öömaja ja igauhel oma süngi magamiseks. Võtsin nüüd A. Oopkaup'i siia meie ruumi korteri, et temal linnas üksinda üüri korteris pole mõtet olla, sest oli ju tema esimese astme ohvitser.

Olime siin elamise-olemise koduselt sisse seadnud, saan kodust telegrammi (12.6.1919), et naine on poja sünnitanud ja mõlemad, ema ja poeg olevat tervislikult mitte heas olukorras ja ootavad mind koju. Andsin palve pataljoni staapi kojusõiduks saadud telegrammi alusel. Mulle anti luba üheks nädalaks koju sõiduks. Sõitsin raudteel kuni Haapsalu ja siit Rohuküla sadama. See Rohuküla sadam oli Vene keisririigi valitsemise ja Esimese Maailmasõja ajal välja ehitatud vene mereväe laevastiku baasiks ja varustussadamaks Läänemere vene laevastiku üksusel. Siit sadamast oli väikese aurulaevaga iga päev ühendus Kuivastu ja Virtsu sadamaga ja sellega oli mul hõlpsasti koju pääs Muhusse.

Jõudnud koju, selgus, et poeg oli kolmandal päeval surnud ja ka maetud. Vanemad, isa ja ema korraldanud lapse ristimise ja pannud nimeks Valentin. Sünnimise juures oli minu emaõde Kästiki Ingel. Tema, Ingel oli ikka kutsutud sünnitamise kordadel abiks olema. Ta oli napsuvõtja ja see andis temale julgust uue ilmakodaniku vastuvõtjaks. Aga nüüd peale lapse sünni ei olnud lapse ema tervis mitte hea. Verevool ja muud häired järgnesid sünnituse järel. Teadsin, et Suuremõisa põllal elab "tohter" Andrus Veerendel. Tema oli vene sõjaväe teenistuses olnud sõjaväe haiglas velskriks. Siin velskriks olles õppis mõndagi ära, et võis haige juures abi anda. Sõitsin jalgrattal Suuremõisa põllale A. Veerendeli elukohta, kuid ei saanud isiklikult temaga kokku. Elumaja välisuks oli lukus ja naabritelt küsides ei teadnud nemad seletust anda, kuhu Andrus läinud. Kirjutasin paberile ja ukse külge pannes palusin teda meie poole tulla ja kaasa võtta meditsiinilised abinõud. Andrus tuligi järgmisel päeval meile ja irrigaatori abiriistaga pesi naisel emakoja ja selle arstimise järel oli märgata paranemist.

Oli see kõik toimunud ja minu kodus olemise aeg lähenes lõpule ja naise tervis juba palju parem. Koduseid jumalaga jättes astusin hea lootusega teele oma sõjaaegse tegevuse juurde.

Olles siia oma väeosase tagasi jõudnud, sain teate, et teises roodus on üks pommipilduja vähem üldisest arvust. Küsisin roodu ülemalt ja roodu meestelt – keegi ei tea, kuhu see pommipilduja jäänud. Andsin pataljoni staapi raporti ja teatasin, et teises roodus on üks pommipilduja üldarvust vähem. Selle raporti alusel kutsus pataljoni ülem kapten Kursk mind enda juurde ja minu ilmudes kärgib mulle, et mina olevat kommunistidega salajas ühenduses ja pommipilduja kommunistidele andnud ja ähvardab mind sõjakohtu alla anda ja maha lasta. Kõige selle asja juurdlemiseks määrab ohvitseri, kes mind kui kahtlusalust üle kuulab ja Kurskile raporteerib. Juhtumisi teatas mulle teisest roodust üks sõdur, et nende roodust on läinud mehi esimese soomusrongi peale sel ajal, kui mina oma väeosast ära olin. Soovitas mind minna küsima soomusrongilt, mis peatus parajasti sel ajal Valga jaama raudteel. Soomusrongile minnes anti soovitus minna soomusrongide inseneri kantseleisse, kes seal staapis sellest teadjad on. Sinna jõudes teatasin olukorra ära ja mulle anti tunnistus, et see pommipilduja teisest roodust üle viidud esimese soomusrongi peale. Andsin oma staapi nüüd raporti ühes tunnistusega ja sellega oli ähvardusel lõpp.

Ühel päeval toob pataljoniülem Kurski teener (soldat) vene nagaan-revolvri minu kätte puhastada. Kursk oli tualetis olles lasknud revolvri alla kukkuda istumisaugust ja seega saanud väljaheites üleni paksult mustaks (Valga linnas sel ajal veeklosette ei olnud). Ajalehest revolvri välja võttes haises see koledasti peldiku lõhnaga. Selle puhastamiseks ei leidnud muud abinõu, kui panin revolvri lahtivõetult petrooleumi sisse ligunema. Vähese aja ligunemise järel sain revolvri terasosad täitsa puhtaks, ainult käepideme puu osad jäid petrooleumiga lõhnama, kuid viimaks jäi vähemaks seegi lõhn sealt.

Kui Valga lähistel frondil oli abi vaja, siis oli meie pataljon see, kes kohe välja saadeti ja mina laskemoonaga varustaja pidin ühes minema. 1919.a sügisel Mõniste frondile minnes varustasin divisjoni inseneri-varustuse laost saadud laskemoonaga raudtee vaguni, millise rongiga meie väeosa frondile sõitis. Kohale jõudes tuli vagun tühjaks teha. Et meie väeosal mitte ühtki veokit ei olnud, siis tuli minul siit lähedalt külast küüthobune vankriga välja käsuta, et vagunist laskemoon küüdikoormale panna. Külasse minnes otsisin külavanema ja nõudsin ühte ühe hobuse küüti. Külavanem võtab pika karja pasuna ja seda külavahel puhudes, tulevad majadest välja mehed ja samas arutavad, kes küüti läheb. Saades küüdimehe ja vaguni juure jõudes, laome

vagunist küüt-koorma peale laskemoona kastid ja läheme nüüd eesliinile, kus meie väeosa asub Mõniste mõisa tallide juures. Teisel pool mõisa talli asuvad punased väeosad. Meie nüüd küüdimehe ja laskemoona koormaga üle sügava kraavi silla minnes avavad punased meie pihta püssidest tule just silla peal olles. Kuulid siuguvad ja vinguvad, aga meil teist teed ei ole kui peame edasi liikuma, et talli juures olevate meie väeosade juure pääseda. Olime õnnelikult kohale talli suure kindla müüri varju jõudnud, avavad punased suurtükitle meie pihta ja granaadid lõhkevad meist mitte kaugel meile kahju tegemata. On see suurtükitali lõppenud, jääme õhtut ootama, et pimedat tulekul üle silla tagasi minna. Olime pimedat tulekul üle silla tagasi tulnud, leiame meie varustus- ja supiköögi siin mitte kaugel sillast mõisa viljakuivati hoone juures. Siin jääme ööd vastu võtma ja meie kõik saime öömaja mõisa viljakuivatis soojade plekktahtlite peal magades.

Järgmisel päeval on meie vägede poolt kommunistlikud punaväed tagasi sunnitud ja meie pataljon vabaneb eesliinilt (vahetatakse välja teise meie väeosa poolt) ja me sõidame Valka oma majutuse paika.

Käesoleva 1919.a suvel alustasid Balti parunid oma väeosasid looma punaväe väljatõrjumiseks. Need *Landeswehri* mobiliseeritud vabatahtlikud väed koosnesid Rauddiviisi ja *Landeswehri* väeosadest. Mõlemad alguses sõdisid punaarmee vastu. Lätis oli formeeritud lätlastest kommunistlik kütipolk ja see asus oma võimu alla võtma Läti alasid. Landeswehr koos Rauddiviisiga asusid läti punast kütipolku maalt välja tõrjuma ja lõpuks oma valdusse saanud, seadis Lätis sisse oma mõttelise saksa valitsuse. Oli Landeswehr maa puhastanud punavägedest, asus sõjategevust Eesti vastu, et Eestit valluta ja oma valitsemise kord sisse seada. Eesti vägede ülemjuhataja kindral Laidoner seda teades andis käsu Landeswehri väeosa peatamiseks, kes juba Läti pinnal olid liikumas põhja poole. Et ära hoida Rauddiviisi tulek Eestimaa pinnale, saadeti meie jalaväeosad ja soomusrongid Lätimaale Landeswehri vastu. See sõda kestis üle kümne päeva ja meie väed purustasid ja võitsid tugeva vastase. Selle kümne päeva sõjategevuse jooksul võeti meie pataljonist korduvalt abiks mehi soomusrongide väeosadele dessandi tegemise korral. Valiti välja mehed vabatahtlikkuse alusel balti parunite väeosa vastu sõdima ja viidi veoautodega kiiremas korras liinile. Nende meie väeosadega käisin ka kord liinil ja siis oli juba Landeswehr taganema löödud ja selle järele (peale Landeswehri väeosa purustamist meie poolt) sõlmiti rahu. Nüüd olid Eesti väed ühest põlisest vaenlasest (parunite Landeswehrist) vabanenud, kuid punaarmee jäi ikka veel meie peavaenlaseks. Vene valgetest vägedest loodud Põhjakorpus asus Narva linna poolelt Petrogradi linna vallutama tugeva väega. Jõudnud Petrogradi linna lähiste, asus tugev punaarmee üksus valgete vägede vastu ja mõnede lahingute järel taganes põhja valgete vägede armee Eesti pinnale, kus siin meie vägede ülemjuhataja käsuga see valge väeosa likvideeriti ja laiali saadeti.

Hilja sügisel tuli meie väeosal Rõuge lähistele frondile minna. Mina ühes väeosaga minekuks varustasin jälle laskemoonaga ja jäin siin Rõuge mõisa juures ühes staabi meestega peatama. Meie tagavara pataljoni staap asus mõisa meierei teisel korral. Mina olin valvemeeskonnaga meierei ees, kui siin mõisa pargis puude vahel liigub üks sõdur ja hüüab meie poole: tulge siia! Meie poolt hõigatakse vastu, et tule sa siia. See sõdur mõisa pargist tulebki meie juure ja meie valvesõduritega rääkides saame teada, et on üks kommunist sõdur punaarmees. Selle aja jooksul oli üks valvesõduritest läinud üles staapi ja teatanud punaarmee mehe saabumisest. Nüüd tuleb alla meie juurde pataljoni ülem kapten Kursk ja kohe käseb punaarmeelast oma isiklik tunnistus ette näidata. Kursk tunnistust saades loeb väikesest taskuraamatust kommunist Käsperi nime ja käsutab meest meist umbes kümme sammu eemale hirsaja juure minna. Mees täidab käsu ja jääb aia juure seisma – samas annab Kursk käsu valvemeeskonnale püssid palge ja kogupauguga tulistatakse punasõdur Käsper surnuks. Langenud kogupaugust selja peale ja raskelt korisedes hingates, läheb Kursk ja laseb oma revolvrüst veel mehele kurgu alla kuuli, mille järel mees vaikselt surnult lamama jääb.

Pataljoni ülem läinud üles meierei peale, algab meie valvemeestel soomuse tegemine surnult. Tuliüued saapad ja püksid on esimene saak; vaadatakse sõduri uut villast pluusi ja surnut küljele keerates näevad suurt verist seljatagust ja sellega loobuvad pluusi võtmisest.

Valka tagasi jõudes kuuleme, et vene kommunistidega on kontakt vaherahu asjus ja 3. jaanuaril 1920 sõlmiti vaherahu ja rahuleping kirjutati alla 2. veebruaril 1920. Sõda lõppes küll 2. veebruaril, kuid minu vabaks saamine ja koju pääs tuli alles mai kuus.

Elu sünnikodus Eesti Vabariigi aegadel ja selle lõpp

1920.a maikuus isatallu tulnud peale ühe aasta heitlust kommunistidega. See Vabadussõda meie võiduga andis vaba Eesti ja selle Eesti kodanikele lootuse rahule. Mina olin üldse sõjas olnud neli aastat ja seitse kuud – selle sõdade vahel üks aasta kodus olles ei onud mitte täis vaba aeg. Saksa okupatsiooni all olles ei olnud täit vabadust. Oli puudus kaubast maal ja linnas. Saksa okupatsioon ainult nõudis ja võttis, saada temalt polnud ei midagi. Sügise tulekul vabanesime saksa okupatsioonist ja selle järel algas Vabadussõda. Nüüd oli suur heitlus lõppenud ja algas meie elujärje paranemine.

Isa oli iga päev veskil jahvatamas, kui oli tuulene ilm. Seadsin hobuste rehepeksu masina käima veski tuule jõul. Pikad raudvõlvid tõin tänavapoolselt veski ukse kohalt kahe la?ida vahelt läbi rehealla masinaga ühendasin. Veski all ruumis püstvõlvi hammasratta värkli rihma rattalt tõin rihma alla pika võlvi rihmarattale ja see seadeldis andis veski töötamisel jõu rehepeksmiseks masinaga. Isa jahvatas sel korral veskil ühe paari kividega ja masinale normaalse käigu pidamiseks tellis selleks kiviga.

Eesti Vabariigi algaastail, Eesti Põllumeeste ja Agronoomide seltsi ühisel ettevõttel toimus iga suve Jaanipäeva aegu Tallinnas põllumajandus-karjakasvatus-, põllundus-, tööstus- ja kalandusmasinate näitus – põllumajandus-tööstus-näitus. Sellisel näitusel ma käisin iga aasta, sest toimus see enne suvist talu välistööde algust. Siin sai palju uut juure õppida, mis minul teada vaja oli. Näitusel välja pandud veski teravilja jahvatuskivid panid mind imestama, mis meil koduveski kividel puudus; nimelt ei olnud meil jahvatuskividel õigeid sooni sisse raiutud. Olid madalad kriipsud, mis kivi keskelt augu juurest välisingile tulid. Kui näituselt koju tulin, raiusin tavalised sooned mõlemi paari kividele ja tõesti ime sündis. Kui nüüd uuendatult jahvatama asusin, nägin, et vähemalt üks kolmandik viljakust oli juure tulnud. Enne ümber raiumist jõudis ühesuguse tuule juures ühe paari kividega jahvatada kaksteist puuda teravilja tunnis, kuid nüüd uuendatult juba 18 puuda tunnis. Selle saavutusega oli töö jõudlus ja ühes sellega tasu suurenenud.

Meie veskil jahvatusel käijad olid juba kindlad kunded, kes täis viljakoormail meid külastasid. Need olid Piirialune Juri, Tõnu Tõnu Noot (Suurevalla ühiskaupluse kauaaegne esimees), Rinsi kiriku köster Jupasevski, Paljaaru (Piiri), Hellama ja Pädaste riigimetsade metsnik Järv, Tamse asunikud ja ümbruskonna küladest maapidajad ja teisi. Iseäranis suur koormus oli jahvatusel enne Jõulu ja kevadpühade eel. Siis oli suur nõudmine nisu ja rukki püüli üle. Oli ka neid isikuid, kes äritegemise otstarbel ostsid ruki vilja Orissaare ja Leisi turult ja jahvatasid vilja püüli jahuks ja müüsid selle jahu Haapsalu ja Tallinna pagaritele peenhapu leiva küpsetamiseks. Tegin minagi mõne hea kauba otsa Haapsalu pagarile Tidrihile müües rukkipeüüli jahu senikaua, kui Tallinnas Puhk & Poegade suurtööstus käiku lasti.

Juba vabariigi algaastal riigi maksuamet nõudis hollandi tuuleveskitelt tulumaksu. Veski arvestati kaheksanda järgu tööstuspatendi alla ja aasta maks oli alla tuhande krooni [? – vist ikka marga ehk sendi!]. Ühtlasi nõuti raamatupidamist ja iga aasta tuli see raamatupidamine esita maksuametile Kuressaare. Vene tsaari valitsuse ajal ei olnud veski registreeritud tööstuste hulka ja oli maksudest vaba. Oli nüüd veski arvestatud tööstuste hulka, andsin palve Saaremaa metsaülemale saepaku puude saamiseks Muhu Piiri metsast veski remondiks. Need saepuud maha võetud, vedasin metsast välja Piiri Villemi maja lähedale Vanamõisa küla karjamaale.

Sama suve jaotati mõisa maad ja anti asuniktaludele välja. Kuivastu mõisa paruni rehepeksu masin koos aurukatlaga läks asunike valdusse ja nad asutasid masina tarvitajate ühingu. Olin selle ühingu koosolekul ja juhatusse valiti: mina, Rinsi Poe Mihkel [Kolk] ja Kätraniidi Madis [Pallas]. Meie juhatus saime kuulda, et Hiiumaal Käinas on saekaater müüa. Meie sinna kolmekesi sõites ostsime saekaatri ja lahti võetult tõime Hiiu purjepaadiga Paenase lõppe mereranda ja siit veeti kaatri osad hobuvankritel Rinsi poe juurde. Samas toodi siia ka aurukatel ja Koddu Mihkel (tema oli rehepeksu ühingu masinist) ühes pojaga monteerisid saekaatri koos aurukatlaga kohale. Ja siin nüüd Rinsi saetööstuses sain Piiri metsast saadud saepuud laudadeks saagida. Raha saekaatri ostmiseks tegime riigilaenu-pangalt laenu.

Eelneval talvel tõin Hiiumaalt Tihumetsast veski jaoks uue püstvõlvi puu – tugeva männi palgi, millega ära vahetasime veskil olnud tammepuust püstvõlvi. See tamme püstvõlv töötades võttis väga põruma ja selle nähtuse kõrvaldamiseks panime kindlama männa puust. Sama talve ostsime ja tõime koju suure tamme puu veski tiivade võlvi jaoks Pädaste riigimõisa metsast – tgavaraks.

Mõne aasta pärast, kui ma olin Saaremaalt Laugu metsast ehituspalkisi koju toonud, algasime elumaja juurdeehitusega ja muutsime endise tagukambri köögiks ja tegime uuendusi kõigis neis vanemais ruumides. Uksed tulid kõik uuenda ja sai tehtud kaheksa uut peegelust. Laua tgavara oli olemas ja kui mul muu välistööst aega oli, siis olin uste tegemisel.

Üks aasta kodu oldud, rääkisin isale, et need laudad, mis õue väravast üle maantee põllul, tuleksid ära tuua õue õhtupoolsele küljele ja ühtlasi ka karjaaed siia rehealuse otsa teha. Selleks tuli kapsaaiast põhu küüni müüri mööda tee võtta tänavalt kariloomade läbikäiguks karjaaeda. Oli ju värava taga lautade juures karjaaed ja siin üle maantee toimus lehmade lüpsmine. Isa oli sellega nõus ja siis tõime need laudad seal ära õue juurde. See ehitus koosnes seal värava taga: lammaste laut, väike vahekuur, suurem turba hoiu kuur ja hõövelpingi ruum. Kui nüüd olime õue õhtupoolsele küljele üles ehitanud selle ära toodud ehituse, saime järgmise: karjaaed, lammaste laut, vasikate laut, sigade laut, avar puu kuur, hõövelpingi ruum ja masinate jaoks kuur. Selle ümber ehitusega olima kaks ruumi juure saanud.

Veskile toodi vilja jahvatamiseks selle peale vaatamata, et Muhus oli juba kaks mootorveskit, Hellamal ja Liival. Mul oli kavatsus veskile seada viljakoorimise aparati. Ma rääkisin sellest Piiri Villemile ja näitasin plaani. Villem laitis selle plaani hoopis ära ja ütles, et tema teeb koorimis- ja kruubimasina. Neid masinaid toodi Eestisse Tšehoslovakiast ja väiksemad maksid 125 tuhat. Villem lubas sarnase vähema masina 85 tuhandega valmis teha [Mihkel räägib ikka markadest!]. Tema teadis, et Saaremaal Levala külas Kampi hollandi veskil olevat sarnane kruubi koorimise masin ja tema teeb palju odavamalt kui Tallinnas ärides müügil on. Nõustusin ja tegime lepingu lubatud summa peale. Kuid selle masina valmistamine võttis üle aasta aega ja selle pika viivituse peale jäi veskil jahvatus hoopis väheseks. Valmis saamisel ja veskile üles seadmisel oli see masin päris korralik ja vastav oma ülesannet täitma. Sain mõne kuu päris tulutoovalt kasuta ja pikkamisi jäi ainult oma tarvita, sest mootorveskid oma kiirema tööga võtsid tuuleveskilt töö. Enne masina veskile üles seadmist võtsime teise paari kive maha, et masinat asetada selle asemele ja ühes sellega jäi ka patendi võtmine ära, vabanedes riigi tööstusmaksust.

Kalapüük oli meil nii maha jäänud, et tuli nüüd uuesti alata. Isalt oli jäänud üks väike aerupaat. Katsusin alguses naise abiga üht vähemat mõrda merre püügiks panna, kuid sellest oli vähe lootust. Siis hiljem ühinesime Ansu Vasseli ja Ivaniga ja meie kolme mehe peale, igaihel üks mõrd, oli nüüd palju...

[edasise koopia puudub!]
[viimase köidetud osa lehed on nummerdamata]

Nõikogude Liidu sõjaline okupatsioon algab 17. juunil, 1940.a

Teina Maailmasõda

Saksa okupatsioon

Põgenemine Eestist

Kui nüüd punaarmee Vae metsas ja mererannas end tõrjeks küllalt kindlustanud, tuleb päeval meile punaarmeele soldat, katelok käes, soovib värsket piima. Tema istub meie köögis sohval ja hoiab põlvede vahel kramplikult täägiga vintpüssi. Mulle näib, et neid on hoiatud kohalike elanike vaenulikkuses ja sellest see argus.

Mõni päev enne saksa vägede Muhu saarele tulekut tulevad meie õue ja otsekohe lähedased veskile kaks punaarmee ohvitseri. Tuul oli sel korral nõrk ja veski tiivad ringlesid aeglaselt. Kui nad nüüd veskilt ära tulles minuga õuel kohtavad, küsib teine neist: miks veski töötab, aga jahu ei tule sugugi? Ilmselt oli neil arvamine, et veski tiivade ringlemisega antakse vaenlasele (sakslasele) salajast signaali. Kui ma neile olin ära rääkinud, et minu esimese maailmasõja ajal Poolamaal vene sõjaväes olles keelati Poola taluveski omanikel jahvatamine vene sõjaväe seal oleku ajal; ilmselt kardeti veski tiivade käies salapärasest signaali andmist vaenlasele. Ütlesin siis neile, et senini ei ole veel keeldu olnud, et veskil ei või töötada. Samas siin õuel olles kuuleme kaugelt Soela väina poolt tugevat suurtüki laskemürinat. Nüüd ohvitserid küsivad minult, kust see suurtüki laske mürin tuleb? Olin ma neile ütelnud, et kas Leisi või Soela sadama pommitamine, siis kutsub teine oma kaaslaste minust kaugemale ja ütleb vaikse häälega, et ärgu tema minuga palju suhelgu (rääkigu), sest mina saavat kõigest aru.

Järgmisel päeval tuleb meile punaarmee ohvitser. Köögis olles tuleb mul temaga juttu talupidaja töödest ja toimetustest. Olime saanud omavahel tutvavateks; pakun temale õlut, mille olin lõunasöögi juure toonud kruusiga. Joon ja pakun temale õlut, kuid samas ütleb, et tema ei joo õlut. Aga nüüd teisel päeval tuleb sama ohvitser ühes teise ohvitseriga ja võtnud meie köögis istet, küsib ja käseb mind õlut neile tuua. Nüüd ma taipasin, et mitte siduda nende punaarmeelastega ja ütlesin neile, et just eile õhtul lõpetasin õlle ühe meie sugulasega, kes meile külla oli tulnud. Seda kuulates, et õlut ei ole saada, väljuvad köögist ja lähevad oma sõjaväe asutuse juurde Vae metsa.

***

Meremõõt Soela ja Muhu Suurväinas lõppenud ja Nõukogude Liidu mereväe ohvitser ühes naise ja kaks Eesti mere-tüürimeest meilt läinud, tuleb kevadtalvel meile punaväe ohvitser kontroll-meremõõtu teostama. Tema ööbib öö meil ja järgmise päeva läheb Saaremaale. Ohvitser vajab küüti ja mul tuleb oma hobusega küüdimehena teele asuda Taaliku sadama lähedal asunikutallu viia.

Olles meil üks päev ja öö jutustab punaväe ohvitser, kuidas tema Soome-Vene Talvesõjas Karjalas oli tähele pannud, et iga sealne talunik omab hõövelpingi ja talvapäevadel talumes valmistab ise endale majja mööblit. See jutulõng sai alguse sellest, et meil oli köögis hõövelpink ja käsil sel korral tooli tegemine. Neid köögi toolisi meisterdasin ise ja toolide põhjaks panin vineer-põhjad, mis Tallinnas Luteri vineeri- ja mööblivabrikus valmistatud.

***

Juba 1917. aastal vene sõjaväes olles olin ma küpseks ja karastatuks saanud sügisel oktoobri revolutsiooni järellaine funktsioonist. Kommunistide võimule tulles tegutsesid nüüd energiliselt sõjaväe asutustes enamlismeesed komiteed. Lenin ülemvõimu haarates lõi vene riiki korra ja

võim anti soldatite, tööliste ja talupoegade nõukogude kätte. See nõukogude võim alguses ei olnud täis kommunistlik, aga kui Lenin oma võimsa ähvardusega teatas, et kes ei ole meie poolt, see on meie vastu, siis seda võeti kui kommunisti püha käsku, mis ka hiljem selgus ja järgnes vastaste koha peal likvideerimiste või küüditamistega. Vene sõjaväest 1917.a sügisel vabaks saades ja venna poole Vana-Suisleppi (Viljandimaal) tulles sattusin siin valla enamlisse täitevkomiteesse ilma et ma oleks seda ametit soovinud. Siin komitees olin liikmena kuni 1918.a veebruarini, mil saksa okupatsiooni sõjaväed Muhust ja Saaremaalt üle mandri-Eestisse tulid. Siis oli mul võimalus Muhusse oma sünnikodusse tulla. Peale kahe ja poole aasta uut äraolemist Eesti-Nõukogude sõja ajal [ei antud mulle kahtkümmet aastat rahuaega], kui tuleb uus ja hävitav murdlaine...

Juba Nõukogude Liidu sõjaväe okupatsiooni algul asutas nõukogude võim maal ja linnades (Eesti vabariigis!) valla ja linna täitevkomiteed, kõrvaldades seega Eesti Vabariigi omavalitsused. Muhu valda seadis kommunistlik valitsus täitevkomitee esimeheks Männiku Juri taluperemehe Jaan Tuuliku. See omakorda võttis täitevkomitee sekretäriks endise Muhu valla abisekretäri Grammi ja veel täitevkomitee esimehe abi ja põllumajandus- ja tööstussekretäri. Oli see valla täitevkomitee (neli meest) nüüd valmis klapitud, tuleb käsk ilmuda Liivale valla täitevkomiteesse. Kiriku majja ilmudes, igast Muhu külast tulnud ühe isikuga, võtsime istumisplatsid suures kiriku maja ruumis. Siia ruumi ilmus isik, kommunistlik propaganda kõneleja Kuressaarest. Tema sissejuhatuskõne koosnes Vene nõukogude vägevusest ja muust selle korra ülistusest ja teatab, et meie siin kogunenud oleme valitud küla usaldusmeesteks ja esimene töö, mis meil tuleb teha Nõukogude Liidu valitsusele riigilaenu.

Meie koosolekule kutsutute seast tõuseb nüüd Hellama kihelkonnakooli juhataja Müristaja (Viljandimaalt pärit) ja teatab üleolevalt, et mina teen üksi selle laenu ära. Võimalik, et Müristaja alkoholi mõjust oli auru all ja nüüd oli ta märgitud mees, kui propaganda kommunistlik kõneleja Müristaja ütluse peale krimpsus näo tegi.

Meie, küla usaldusmehed saime igaüks trükitud poogna paberi planketid, kuhu meil tuli laenuandja nimi ja laenuks antav rahasumma sisse kanda. Koju tulles lähen järgmise päeva külas iga maja pidaja elanikke läbi käima ja raha N. Riigilaenuks nõudma. Olin ma pika päeva jooksul jõudnud kõik küla pered läbi käia, õhtu koju jõudes teatab isa, et juba hommikul minu laenu tegema minnes...

[sama lehekülj topelt köidetud! Lõpp puudub]

Ära küüditati ka täitevkomitee sekretär kirjutaja Gramm, kes oli kõikteadja vallakomitee salajastest asjadest.

Puhkev sõda Saksa ja Nõukogude Liidu vahel 1941.a 22. juunil sunnib saksa vägede tugeval survele Eestimaa pinnalt lahkuma Nõukogude Liidu punaarmee väed ja sellega ühtlasi kaovad kõik enamlised komiteed ja läheb ja kaob põranda alla või põgeneb saarelt Muhu valla täitevkomitee koosseis. Hiljem siin rootsis olles kuulen, et saksa vägede II maailmasõja ajal Eestist välja evakueerides tulnud Muhu valla enamlise täitevkomitee esimees Jaan Tuulik Saaremaa rannast Väiksel väinal aeru paadiga Muhu randa ja siin tema vastasmeeste poolt kinni võetud ja Raagi mäna all hukatud. Raagi määnd kasvas Kuressaare Kuivastu maantee ääres Liivalt umbes kolmveerand kilomeetrit Soonda küla poole vasakul maantee ääres.

See hukkamine oli kindlasti kahe okupat...

[järjekordne puuduv osa]

Minu naise isa ja ema

Isa Mihkel Vapper pärit Külasema küla Saadult. Neid oli kolm venda. Esimesest abielust Mihkel ja Veiu (Timofei) ja teisest abielust (emade kaudu) Priidu, kes elas oma sünnikodus Saadul.

Mihkel teenis vene kroonut. Vabanedes vene sõjaväest, asus ehitustöölisena mitmel alal. Oli Hiiumaa Kõpu majaka ehitustöödel ja mujal. Ehitustöödelt kogus raha (vene rublasi), et sai osta

Tamse riigimõisale kuuluva väikese maaalaga kohtumaja koha. See kohtumaja asus vastu Külasema küla karjamaad üle piiri-kiviaia Tamse mõisa põllu ääre mail. See kohtumaja koht oli orjaaegne ehitus ja siin toimus kohtumõistmine ja otsustamine Tamse mõisale kuuluva valla elanike üle. Siin anti orjadele ihunuhtlust (peksmist) maja ees väljas suure kivi peal.

Mihklist noorem vend Veiu õppis maalri- ja ehitustöid ja aasta ringi Saaremaal mõisates ehitustöödel olles kogus seevõrra kapitali, et ostis Kuressaare linna kaks maja ja omas veel Orissaares maja.

Emma Engel pärit Külasema küla Pärdi talust. Tema vanem vend Madis oli Pärdi talu peremees. Vend Ivan kosis Kingissepa talust (samast külast) peretütre Leena ja E. Vabariigi aegu omas Virtsus asuniku koha seal perega olles. Inglise oli veel kaks õde: üks elas Kapimõisa põllal Aavikul ja teine õde Igakülas.

Pärdi perekonnanimi Küla. Omal ajal asunud siia tallu, tulles Oina külast Muhu saarel. Külade suguvõsa asus veel Nõmmküla Sõo talus (Ivan tulnud siia koduväiks); Rebaski Kukkal ja Kontal omasid Küla perekonnanime.

Minu naise vanematel oli palju lapsi: Mihkel meheks kasvanud läks Lõuna-Ameerika (Brasiilia), tuli Esimese Maailmasõja ajal kord vanemate koju ja lühemat aega olles läks tagasi Brasiilia ja seal saeveskis töötades lõppes temast teade; järgmine laps Mare teistmetes aastates jäi haigeks peaaegu-põletikku ja suri; Juula abiellus Piiri Villemiga ja Leena minu naine; Riina abiellus Korja Madisega; Tiina abiellus Mõisakülast Palmi Juriga; kaks kõige nooremat last Sander ja Timmu surid noorelt.

Leena ema Engel suri esimese ilmasõja ajal. Isa leseks jäädes tõi omale elukaaslase Kallaste küla Uuetalu talust vanema tüdruku Inglise.

Kohtumaja Mihkel siia elama asudes ehitas Külasema küla karjamaale oma maja lähedale sepapaja hoone. Oli lugupeetud töömees ja võimas raudsepp ja selle tõttu kutsuti kohta Sepp Mihkli. Eesti Vabariigi keskaegu haigestus Mihkel ja Kuressaare haiglas olles suri neeru haiguse tõttu.

Piiri Villem läks Mihkli haiguse ajal Kuressaare ja võttis Mihkli venna Veiu (kelle elukoht Kuressaares oli) ja ühes notar Lullaga läksid haigla ja lasid teha testamendi minu nimele kohustusega hoolitseda tema teise naise Inglise eest kuni elu lõpuni ja sellega siis pärin kõik temast järele jäänud vara peale naise surma. Vend Veiu tõi Mihkli surnukeha puusärkis koju ja meie väimehed ühes naistega sängitasime tema põrmu viimsele puhkepaigale oma esimese naise, tütre ja kahe poja juurde. Temast järele jäänud sepapaja tööriistad ja muu müüsimise oksjoni teel ja neli tüdruki said igaks nüüd võrdse rahalise tasu oksjonil saadud raha summast. Tema teine naine Engel elas nüüd üksinda Sepal. Sõitsin tema tütre Riinaga (Korjal olles) Orissaare maakorraldus-asutusse, et seal tema isa poolt tehtud testamendi kohustuse alusel mina üle annan Riinale ja tema siis oma võõrasema eest hoolitseks, nii kui testamendis öeldud kõige muu pärimise õigusega. Seda siin Orissaares asutus ei võtnud üle viia Riina nimele. Mõne aja möödumisel tuleb Riina meile ja teatab, et tema ja Madis ühes lastega on asunud Sepale elama ja seega okupeerisid ilma Inglise nõusolekuta Sepa koha ja asusid teise poole majasse, kaks tuba oma valdusse võttes, elama. Kui nüüd Engel E. Vabariigi lõpu päeval Sepalt ära läks oma vennapoja tütre (Kohi Timmu naiseks saanud Koidu Juula) juure elama ja siin mõne aasta pärast suri, kus tema põrm sängitati oma mehe ja tema perekonna juure Päeldamäe surnuaiale. Riina ja Madis ühes lastega Sepale päriselt elama jäädes hakkasid nõudma vene enamlike valitsuse ajal minult üle võtta õigust Sepa kohale. Valla täitevkomitee kutsus mind Liivale täitevkomitee kantseleisse ja siis nüüd ka Madis ilmus, et minult üle võtta kõik õigused Sepa koha peale ja teda, Madist kinnitada päris peremeheks omanikuks. Et valla enamlike täitevkomiteel seda võimu ei olnud ja puudus selleks seadus, siis jäi Sepa koht testamendi alusel endiselt minu nimele.

Vapperite suguvõsa: Külasema küla Jaagu (Aadu-Juri) talu; siit talust pärit Nõmmküla Insu talu peremees Mihkel Vapper; Igaküla Neo-Jaani talu; Paenase küla Aru-Saadul ja Külasema küla Saadul. [Mihkel ei võinud teada, et Külasema Jaagu juurtega olid ka Soonda Simmu Vapperid, kes Külasemast olid välja läinud juba enne priinimede panekut!]

Hirmul suured silmad

Seda üldtuntud eesti vanasõna sain oma silmel ja vaimul tunda Nõukogude vene okupatsiooni ajal suvel, 1941. aastal.

Mul oli peale maade kruntimist kava pool meie soomaast üles künda ja kultuurseeme peale külida. Et traktori omanik, Vahtraste Kesküla Vasselil ennem soomaale kündma tulla võimalust ei olnud kui 1941.a suvel. Ja siis kindlaks määratud päeva läksin lastega Agni ja Arno meie soomaale abistama traktoriga kündja aetud vagu lahti hoida. Kodunt välja tulles mina ja Arno hobuse vankril, kuna Agni jalgrattal sõitis. Agnil oli peale soomaa künni lõppu vaja kuhugile sõita ja selleks siis rattaga ühes tuli. Soodne ilmastik ja meie künnitöö läks ladusasti lõpu poole. Äkki siin kündmisel olles näeme lagedal soomaal kaugelt tulevat kolme inimest. Keskmise kahe mehe vahel kujutasime punaarmee sõdurit – just täpselt tema tutt-tärniga müts ja sinel. Nüüd ütleb traktori juht Kesküla Vassel mulle: mine siit kaugemale ja peida end kuhugi turba auku varjule, sest kindlasti tulevad sind arreteerima. Mul oli alguses neid tulejaid kolme inimest nähes sama kahtlane mõte, et tulevad mind arreteerima ja küüditama, kuid ma rahunesin ja jäin julgelt saatust ootama, ega põgenenud oma töö juurest.

Ma olen elus paljusid kordi ähvardavaid momente üle elanud ja mu rahulik meel ja hea vaim on mind senini oma kaitse alla võtnud ja nii lootsin nüüd siingi seda. Jõudnud lõpuks need kolm inimilmutist meieni, et kahe mehe vahel tuleja oli naisterahvas, keda punaarmee sõduriks arvasime. Üks neist kolmest oli Kallaste küla Veski Madise poeg [Arseeni Palu]. See Veski noormees oli ennast laadinud hirmutavate juttudega. Tema teadis ja oli näinud küüditatute autot, kus kaks meest auto platvormil ja punaarmee lane soldat püssiga neid arreteerituid valvamas, Nõmmküla poole sõitvat. Samas teadis veel, et täna neid ära viidavat, kes paar päeva tagasi oma jalgrattad Liivale täitevkomiteele viisid (mina üks neist viijaist olingi). See noormees oma jutuga tegi kahtlust meile.

Kui nüüd meie künnitöölised pikkamisi rahunesime ja soovimata külalised ära läksid, siis ütlesin Arnole: võta Agni ratas ja sõida Toomale, aga ära koju mine. Küsi Toomalt, kas nad on näinud küüditatute autot. Arno ligemale tunni aja äraolemisel tagasi jõudes teadis Tooma Ivani jutu alusel rääkida, et küüditatute auto on peale võtnud vana Kohina, aga Uuetalu kohal pole auto seisatanud.

Meie tööga valmis saanud ja koju minekuks võtame Agni ratta lahti ja paneme ja peidame vankri kehade sisse ja katame heintega, et koju tulekul ratas ära peita maja peale põhkude alla, sest iga päev oli kartus rataste vägivaldne võtmine okupatsiooni käsilaste poolt.

[?]

Jaanipäeva sõitsid ja läksid ja läksid meilt ära.

Verliniga ma olin saanud tuttavaks Valkas soomusrongide tagavara-pataljonis Eesti-Vene sõja ajal, kus tema oli pataljoni kantseleis kirjutaja. Peale sõja sai Verlin Laugu mõisast asunikukoha ja ma käisin üks talve aegu tema pool ja ostsin tema metsast neli kuuse puud veski tiiva roogude jaoks.

Kui Muhu kaks valda – Hellama ja Muhu Suurvald ühendati üheks Muhu vallaks, siis vallavanema Peckeri nõudmisel ja soovitusel määrati mind valla hoolekande kohtu liikmeks. Ühendatud vallavalitsus asus alguses Liiva koolimaja ruumides ja siin asutuse juures ka valla hoolekande-kohtu koosolekut peeti. Hiljem asus vallavalitsus Liiva koolimajast ümber Piirimetsa juurde endise Muhu Suurevalla hoonetesse. See vallakeskus ei olnud küll kesk Muhu saart, aga sobivamat asutust ruumide suhtes teist ei leidunud.

Kui Liivalt vallavalitsuse ülekolimine algas, siis olime meie, kohtu liikmed sel korral abiks ja valla raske rahakasti üle viimine jäi meite tööks uude kohta üle tõsta. Vallavanem Madis Pecker Tupenurme külast, Vanaga-Juri talust. Olles Hellama valla vallavanem, jäi nüüd edasi Muhu vallavanemaks. Tema oli selle ala ametis kogenud mees ja see amet oli temale kohane. Mina

sattusin vallavalitsusse kui sunnitud sinna. Peekril oli minu üle vaistuline instinkt ja ma olin andnud alluma tema nõudmistele. Veel viimati saksa okupatsiooni viimasel ajal vallavanema abi ja okupantide aegu küla usaldusmees ja põllumajandus-juht.

Meil oli tuletõrje selts. Selle seltsi esimees oli Laasuga Madis [Kolk]. Mina selles seltsis olin osakonna pealik. Käsi-tuletõrje prits asus Pendul ja meil, kui telefoni-punkti pidajal oli tuleõnnetuse korral igal ajal tuletõrje meeskond kokku käsuta. Hiljem tuletõrje ühing muretses mootorpritsi.

Umbes üks aasta enne enamlist riigipööret Eestis saabus Insule Saaremaa kalanduse konsulent Rudolf Smuul (Muhu Koguva külast pärit). Meid kalamehi soovitati tulla Insule koosolekule kalandus-konsulendi kõnede ja läbirääkimiste arutlusele. Mina viibisin ka sellel korral koosolekul. Arutluse all oli majandusala küsimused ja kala turustamise võimalused. Ma lootsin, et sel koosolekul kerkib kõnelus kalanduse tehnilise ala üle, kuid seda ei tulnud kõne alla ja ega sellelt koosolekult palju juurde polnud õppida. Uue kalanduse juhatuse valimisel valiti mind juhatuse koosseisu ja Laasuga Madis esimeheks.

Kui nüüd aasta pärast enamline riigipööre oli toimunud, kutsusime kalamehed kokku koosolekuks Piiri alla Muhu haridusseltsi avarasse saali valla magasiada hoones. Siin koosolekul avaldasin mina seltsi juhatusest välja astumist ja koosolek valis uue juhatuse kalameeste Ühingu.

Püütud värsket kala müük oli juhuslik. Kui juhtus mõni Hiiusaare paat sel korral ostja olema, siis oli ikka võistlus püüdjate vahel, kes esimeseks oma mootorpaadiga ostjale jõudis ja sel juhul sai kala hõlpsasti ära müüa.

Kui enamline riigipööre oli Nõukogude kommunistliku valitsuse poolt läbi viidud, siis see uus valitsus ehitas Seanale maja kalapüüdjatelt kala vastuvõtuks ja ümber töötlemiseks. Sellega oli kalameestel nüüd kala müümise mure lõppenud ja kõik püütud kala tuli üle anda Seanale kala vastuvõtu-punkti.

Kui nüüd ligi 12 aastat olime oma talu uut maakrunti kasutanud tulutoovalt ja palju mugavamalt kui lapimaade aegu, tuleb 1940. aastal lõpp heaolule Nõukogude liidu sõjalise jõu okupeerimisega 17. juunil. Juba sama aasta 21. juulil kuulutab punane Riigivolikogu Eesti Nõukogude Sotsialistlikuks Vabariigiks.

Muhu valla täidevsaatja komitee määrab mind nüüd enamliseks küla usaldusmeheks. Esimene ülesanne, mis mulle antakse, on Nõukogude Liidule riigilaenu tegemine. Käin siis mitu päeva oma piirkonnas riigi laenuks raha sisse võtmas ja laenu lehele rahaandjate nimed märkides. Korjatud raha ühes nimelise paberiga andsin üle valla täitevkassasse.

Talumaadelt võeti hulka maad ja anti vabadikuperedele. Talupidajatele määrati kõrged normid andma enamlise valitsusele vilja, kartulit, heinu, loomi, liha, võid – üldse kõigist talusaadustest. Kalapüüdjatel olid omad kõrged normid täita.

Enamline kommunistlik Riigivolikogu kinnitas dekreediga talupidajate ja kõik muud maad riigi omandiks. Endistelt taluomanikelt võeti nüüd maaomandi õigus ja jäeti ainult maaharimise võimalus. Selline ootamatu otsus tegi endised maaomanikud lindpriiks ja normikohustustega orjama. Talupidajal oli küll jäetud omandiks talu hooned; need asusid ju nüüd riigi maa peal ja selle tõttu võis nende hoonete kohta tulla oht igal ajal.

1940/41. kevadtalvel tuleb Muhu väinas mere sügavuse mõõtmine laeva liini teel Soela väinast üle Muhu väina kuni Kessu laiu ja Püssina panga vahelt läbi Liivi lahele. Selle meremõõduga jää pealt oli tegevuses vene ohvitser ja abilisteks kaks Eesti mere-tüürimeest. Nemad võtsid meil uue toa ruumid endale korteriks, ohvitser ühes naisega ja kaks tüürimeest. Kui oli võimalus ilmastiku poolest tööle minna, siis olin mina hobuse reega neile küüdimeheks väina jääle töökohale asumiseks. Jääaugu raiujad, tuuramehed raiusid jäässe augud teatud vahemaa järele ja neist jääaukudest mõõdeti merepõhjast jää ülemise piirini sügavust. Mina olin ühtlasi ka tõlgiks ohvitseri ja töömeeste vahel, kui vaja oli.

Kevade algusega suve poole algab meie paremate meeste vägivaldne ära viimine küüditamine. Ka siin Muhu saares on küüditamine teoks saanud; viiakse ära: Tamse kooliõpetaja Juht, Mäe-

Tooma Mihkel Mundi – Liiva mootor-jahuveski ja laua saagimise tööstuse omanik, Eesti Vabariigi aegne ohvitser Kask (oli meier Liival ja hiljem viinapoe pidaja), Liiva apteeker Perli, Hellama koolijuhataja Müristaja ja veel teisi, kuid ei mäleta neid. Küüditamisele tuli lõpp, kui algas sõda Nõukogude Liidu ja Saksa vahel 22.juunil, 1941.

Küüditamise ajal peitsime end Leenaga mitu ööd väikese kambri peale heinte sisse murde alla. Paljud teadsid hiljem ja olid kuulnud, et Seana Vassel (Uueaia Madise vend) oli valla täitevkomiteele avaldanud, et mind tuleks ka ära saata, aga minu kaitseks oli välja astunud Kallaste külast Lautri Reiu, kes oli valla täitevkomitee esimehe abi [tegelikult Lepiki Liivaaugu Andrei Nõu, kes ennast "uusmaa-saajana" oma naise tädi juures Kallaste Uielu (Lautri) vabadikukohal sisse seadis].

Valla täitevkomiteelt tuleb käsk, et kõik, kellel jalgrattad, tuleb need ära anda Liivale kiriku majja, kus asub täitevkomitee. Viisin ära jalgratta, mille aasta tagasi Eedi Liiva ühiskauplusest ostis. Koju jäi veel minu vana ratas, mille enne vene kroonut teenima minnes Haapsalust tõin. Veel oli Agnil ratas, mille lahtivõetult õue lauda peale põhkude sisse peitsime.

Kevade algul saabub Mõisküla karjamaale Korjaniiti punaarmee väeosa ja asuvad siin telklaagris. Need sapööriväeosad asuvad kindlustama mere ranna äärt. Ühe tugeva palk-punkri ehitavad meie kalamaja lähedale võrkale. Siia veetakse veoautodel Piiri metsast palke ja raiutakse neljakandiline palkmaja raske-kuulipilduja avausega palkseinas. See punker valmis saanud, kaetakse mullaga ja maskeeritakse põõsastega.

Eelmise aasta sügisel registreeriti ja nummerdati kõik kalapaadid ja peale selle kutsuti Muhu saare põhjapoolsetest küladest kalamehed Kuivastu piirivalvesse. Siin meid kalureid oli tulnud kümnekond meest ja vene piirivalve ülem politruk nõudis üht vene keelt valdajat meest meie kalameeste seast, kes oleks tõlgiks. Minule langetati see otsus ja siis kutsuti mind piirivalve ülema ette ja politruk tegi teatavaks, et kõik kalapaadid koondada ühte paika ranna äärde kaldale. Mina nüüd teatasin kalameestele, missugune nõudmine ja see kord pole vastuvõetav ranna kalda pikkuse tõttu, ulatudes paarikümne kilomeetrini. Kaalutluste ja arutluste peale lepiti viimati kokku, et iga kalur oma paadi paneb ketti ja lukustab maasse löödud teiba külge.

Soome Talvesõja ajal oli juba Saaremaal punaarmee lennukite baas. Siit lennubaasist lendas päeval kui ka ööl pommilennukeid edasi ja tagasi Soome linnu pommitama. Kord üks suur pommilennuk lendas üle meie maja madallennul ja suure õhusurve tõttu lõi kõõgi pliidi alt tuleleegi suitsuga kõõgi ruumi.

Kalapüük oli lõpul. Tõin rannast koju ühe mõrra ja jätsin vankrile, et kui sõda saarele tuleb, siis vean vankri mõrraga keset õuet, et tulekahju korral seegi püünis jääb.

Punaarmeelased seadsid ennast külast ranna poole metsa kaitseks valmis. Seana kalanduspunkti katusele seati sõjaväe vaatluspunkt. Meie ranna kalamaja katusele merepoolse küljele võeti auk raske-kuulipilduja jaoks. Keelatud tsoon oli ranna kalda ala, kuhu olid asetatud maamiinid.

22. juulil, 1941. aastal asub sakslane Eestit vallutama. 14. septembri pühapäeva varahommikul ärkab Eedi ja tuleb meie kambri, kus magasime; ütleb, kas te ei kuule, et ranna ääres on kuulipilduja tulistamine. Tõuseme Leena ja mina riietudes, läheme esikambri ust lahti võttes ja näeme, et Tooma pool põllal tulevad hulk sõdureid ja otse meie veski alla aeda ja sealt õue. Need olid saksa sõjaväelased. Üks sõdureist (paelad õlakul) istub lauda trepile ja võtab saapad jalast ja seejärel sokid, neid veest väänates – ilmselt maale astudes vette jalad märjaks saanud. Leena seda nähes läheb tupp ja toob sõdurile uued sokid. Sakslane sokkisid jalga tõmmates tänab andjat.

Nüüd on juba ilm valgemaks läinud ja ma lähen veskile üles pea sisse ja vaatan, kuis Puise poolt tuleb palju mootorpaate, sõites otse Nõmmküla ranna metsa poole. Hiljem vaikus rannal punaarmee poolt tulistamine ja saksa sõjaväed maabuvad Muda vesiaal ja Vae ja Külavõrkaa vahel rannal meie heinamaakrundil. Päeva poole kogunes meie õue ja veski alla aeda hulk saksa sõjaväelasi jalg- ja mootorratastel ja teisi kergemaid sõjaväe veokeid. Nüüd ilmuvad õhu ruumi kiired sõjaväe lennukid stukad, seejärel sõidavad välja jalgratta ja mootorratta üksused maanteed mööda Liiva poole. Seal Liiva lähistel peetakse punaarmee ja saksa sõjaväe vahel lahingut. Neis päeva-kaks lahinguis Liival süttis põlema Liiva jahu- ja saeveski. Veski masinad hävinesid kõik

tules. Sakslased avastasid luteruse kiriku tornis vene vaatepunkti ja panid torni ühes kiriku katusega põlema. Kirikust jäid peale põlemist järele vaid müürid.

Saksa sõjaväelased viibisid meil lühemat aega, kuni punaarmee oli Muhust välja tõrjutud Saaremaale. Saksa vägedega ühes oli ka eesti mehi. Eesti sõdurid olid leidnud Rõuendi juurest metsast vene sõjaväelt maha jäätud auto, küsivad hobust, et auto ära tuua. Saanud hobuse ja umbes paari tunni pärast saavad tagasi veoautoga. Auto toomisel paari kilomeetri kauguselt oli hobune seevõrra raske veoga pingul olnud, et üleni märg ja oli kõik neli rauda kapjadelt välja pressin. Hiljem said auto mootori korda ja sõidukõlvuliseks.

Saksa väeülemus andis käsu, et Muda vesiaa juures metsa pool mererannal on vanker laskemoonaga ja minul tuleb oma hobusega ära viia Raugi külase. Koorma Raugile viinud ja laskemoon vankrilt maha võetud, küsin saksa väejuhatuselt luba koju minna. Võtsin väeosa ülemalt kirjaliku luba läbipääsuks, kui teel kontrollitakse. Raugilt Põlluvälja kohta jõudes, viisin Muda vankri Põlluväljale ja nüüd jala hobusega õhtu hilja julgem koju poole sammuda. Tee peal Üügu mäel tulles Nõmmküla-Kallaste karjamaa vaheväraval seisab saksa sõdur vahipostil. Temale esitan liiklusloa ja ma sain nüüd vabalt koju tulla.

Saksa sõjavägi meil olles olid riiete aida ukse luku lahti teinud ja aidast ära võtnud Leena uued suvekingad; üks oli jälle lukustatud, nii kui poleks vargil käidud. Kui saksa sõjavägi meilt läinud, jätsid maha ühe jalgratta. Ratas seisis toa üla-all ligi nädala päevad. Et ratta omanikku pole tulnud, sai Eedi nüüd endale jalgratta, kuid see ratas varastati ära siis, kui Eedi Kirguvallas talgu pool oli.

Mõne päeva pärast saksa väeosa äraminekut lähen meie heinamaa kohta mere äärde ja näen, kus kaks saksa sõjaväelast on miinide otsa surma saanud. Nende mundri riiete tükid olid veel tunnistajaks õnnetuse kohal. Need kaks sõdurit ja veel teisi surma-saanuid maeti Muda tänava suhu karjamaale, aga mõne kuu olles võeti surnukehad maast välja ja viidi veoautol Roomassaare sadama laevale üleviimiseks Saksamaale matusepaigale.

Visades võitlustes vallutati 14. septembrist 4. oktoobrini Muhu ja Saaremaa. Selle järel hakkab kehtima saksa okupantide poolt tsiviil-valitsemise kord. Need jalgrattad valla täitevkomitee poolt konfiskeeritud, koguti Kuivastu sadama ja Saaremaalt veel juure toodud, kogunes suur jalgrataste mägi. Muhu elanikel oli nüüd võimalus jalgratast saada, kes viis saksa piirivalvele võid, pekki ja mune.

Liivale endise täitevkomitee ruumi kutsuti nüüd mehi, kes oleks abiks uut vallavalitsust looma. Ilmusid endised valla hoolekandekohtu liikmed, Linnuse külast Tõnu Vassel Noot, kes oli Saaremaa koolide inspektor olnud, Kapi põllalt Rehe Juri poeg – üliõpilane, Laasuga Madis kui E. Vabariigi aegne vallavanem ja igast külast üks valitud isik – põllumajandusjuhiks. Viimane EV-aegne vallavanem Madis Peeker oli küüditamise ajal saanud mandrile minna ja varjas end seal.

Nõukogude enamlike valitsuse ajal oli vallavalitsus sunnitud tegevuse lõpetama. Endine EV-aegne vallakirjutaja abi Gramm oli täitevkomitee sekretäriks ja seejärel küüditati. Ajutiselt võttis vallavanema kohustused Laasuga Madis Kolk. Otsustati kutsuda kirjutajaks endine valla sekretär Õunapuu. Mind määrati (kui enamlike valitsuse ajal küla usaldusmee) Nõmmküla põllumajandusjuhiks. Madis Kolk võttis minu kohta kahtlevad sõna kui kommunismi aegu küla usaldusmees mina olles. Mina soovisin võtta külast mõni teine mees, sest mul ei olnud huvi niisuguse ameti üle ja ei võtnud esialgu ametit vastu. Arutati ja kaaluti ja lõpuks määrati mind vastu minu tahtmist võtta küla põllumajandusjuhi amet vastu.

Kui nüüd sõja lõpul elujärg normaalsemaks läks, saabus vallavanem Peeker ja võttis valla jutimise üle enda kätte. Ega siin kergeid päevi vallavanemal olnud. Järjekindlalt andis saksa okupatsioonivalitsus uusi seadusi ja nõudmisi. Põllumajandus- ja kalandsunormid tulid samuti täita kui Nõukogude Liidu okupatsiooni ajal. Küla põllumajandusjuhil tuli iga nädal aiavilja ja põllundusaruande planketid täita ja need vallavalitsusele üle anda.

Vara kevadtalvel 1943. aastal tulevad meile kaks saksa piirivalve-ohvitseri. Neile oli valla küüt antud – Viirakülast Kuusiku Mihkel küütis. Teatavad, et saksa piirivalve asub meile korteri.

Mõne päeva pärast tulevad saksa soldatid oma hobuse ja kraamikoormaga. Hobune vankriga viiakse Pendule ja piirivalve ülem jääb ka Pendule korteri. Et meie uues toas puudus tubade vaheline uks, siis toodi Pendult uks ja Tänavasu Vassel seadis ukse kohale. Nüüd oli omaette kaks tuba ja seejärel tuli ülemus Pendult ära, kuid hobune ja vanker jäid Pendule.

Sel korral elutses Nõmmkülas üks endine veneaegne sõjaväe-ametnik. Tema paar aastat enne kommunisti valitsust asus siia elema ja kommunistide küüditusel pääses tagasi, kui olid saksa sõjaväed punaarmee taganemise tee läbi lõiganud. Küla elanikud kutsusid teda vana Kohin. Tema valdas hästi vene ja saksa keelt. Saksa piirivalve meil olles oli tema siin igapäevane külaline. Saksa piirivalve ülem räägib Kohinale, et neil läheks vaja üht teenijat naisterahvast, kes neile sööki valmistab. Just sel korral oli noorte meeste ja naiste võtmine saksa tööteenistusse. Seda kartes ma rääkisin Kohinaga kui tõlgiga, et selle kohustuse võtab enda peale Agni ja Leena aitab leiva küpsetamisel kaasa. Sakslastele teenimine kestis suveni ja siis läksid üle Vahtraste mere majakate hoonetesse korteri.

Piirivalvel oli suur koer. Kord ülemus Pendult tulles põllu kaldal jalgrada mööda ühes koeraga vabalt ringi lipates. Meil oli värava taga puupinu ja seal pinu juures istus Väino (umbes üheksa aastat vana). Jõudes ülemus koeraga Väino kohale, haarab koer Väino pea lõugade vahele ja iga silmapilk võib Väino pea hammastega läbi muljuda. Piirivalve ülemus seda nähes kärgib koerale, see eemaldub Väinost ja see hirmus ähvardus koera poolt jääb tulemata.

Saksa piirivalve Vahtraste majaka majadesse asunud, annab peale kalapüüki käsu, et kõik mootorpaadid tuua piirivalve juurde Vahtraste majaka alla randa. Paadid seal kaldale tõmmatud, jäid sügiseni, kuid siis anti jälle käsk, et iga paadi omanik võib paadi oma lautri tagasi viia. Eedi, kes sellest kuulda sai (oli sel ajal Lalli kala-vastuvõtu punktis raamatupidajaks) teatab Ännika Madisele (oli Viirakülas Grüntali majas kalandusühingu pearaamatupidaja), et meie paat on piirivalve poolt vabaks antud. Tuleb Madis kokkuräägitud ajaks majaka alla randa kahe naisterahvaga, et sõita Kessu laidu. Need kaks daami olid Muhu jaoskonnaarst ja Muhu piirkonna ämmaemand. Jõudsime Kessu laidu ja ? talusse minnes võeti meid pidulikult vastu. Siin saime toreda lõunasöögi suitsuangerjate, lõhe ja suitsetatud singiga – sinna juurde värske vahutava õllega. Olime siin mõne tunni pidulikult viibinud, hakkab sügisene päike alla vajuma ja meie enne päeva loojaminekut oleme oma randa Võrkale sõitmas Vahtraste majaka kohal, mitte kaugel rannast, juba kaunis videvikus näeme, kuidas saksa piirivalve, häiritud kuuldes paadi mootori töötamist, signaalitavad elektri lampide tuledega. Meie vaotame sõita edasi, kuni jõuame oma lautri. Siit lähevad Eedi ja Madis daamidega meile ja meie köökis seltskond kehakinnitust võtnud, läheb Madis daamidega ja juhib nad Grüntali majja, kus daamid endises sauna majas korteris olid. See Grüntali sauna maja oli ümber ehitatud elamise ruumiks.

1943.a sügise poole helistab vallavanem Peeker meile, et mina tulgu vallamajja, kus seal koosolek peetakse vallavalitsuse poolt. Mina vallamajja saabudes kohtan siin mõnda endist E. Vabariigi aegset valla ametnikku ja Linnuse külast Tõnu talust Vassel Noota. Peeker teeb kohe ettepaneku ja samuti teised siinolijad, et mina võtku vallavanema abi kohustus vastu. Seesugune ameti pakkumine ei olnud rõõmustav teada sõja ajal ja saksa okupatsiooni all. Ei aidan minu vastuseis ja kõik koosolejad kinnitasid mind ühel häälel ametisse. Oli see koosolek lõppenud, mindi Nooda kauplusse ja siin hilja õöni võeti napsu ja arutati päevasündmusi.

Vallavanem Peeker teatab telefonil, et mul tuleb vallamajja tulla Saaremaa maakorraldaja saabudes vallas olevatel vaba tööjõu inimestel register-raamatus kontroll-läbivaatuseks. Maakorraldaja Nõmmküla piirkonna vaba tööjõudu läbi vaadates leiame, et meie külas ei ole vaba inimest, keda Saksamaale tööteenistusse saata. Maakorraldaja võtab järgmised külad läbivaatusele, kuid et mul võimata on teada peale Nõmmküla teiste külade elanikke tööle värbamiseks, palusin end sellest kui mitte teadjat vabastada.

Aasta teisel poolel tuleb vallamajast kutse ilmuda valla haridusseltsi saali Saaremaa põllumajandusjuhi sakslase siia tulekul. Kutse oli isa nimele ja mina ühes isaga läksime mainitud kohale. Siia oli kutsutud suurem jagu põllumajandusjuhte küladest. Sakslane tõlgi läbi teatab, et

Saksa valitsus on otsustanud Nõukogude vene valitsuse poolt ära võetud talumaad omanikkudele tagasi anda. Samas nõutakse allkirja andmist akti paberile, et oled seda otsust teada saanud.

Eedi nüüd sügise tulekul seadis üles välisköögi, ette pika masti ja selle otsa tuule jõul töötava dünamo elektri valgustuse andmiseks. Sellelt dünamoltil tuli kaabelliin kööki ühenduseks akuga ja omakorda akult elektri pirnile valguse andmiseks kööki.

Veskil nüüd jälle jahvatustööd. Liiva veski hävinemise tõttu tuleb tuuleveskil tarvitajate soove nüüd rahulda.

Esimese maailmasõja teisel sõjapäeval Saksamaa sees olles reuma haiguse saanud, annab see reuma kevadel kalapüügi aegadel kõige raskemalt tunda. Tihti peale torgib vasakus reies – tuim ja sunnib jalga järel vedama. Peale Vabadussõja lõppu juba kodus olles tuleb Kästiki Ingel meile (minu emaõde). Kaasas oli tal kupu haamer ja kupu sarved. Need oli talle poeg Vassel toonud Riia linnast, kui ta sumplaevaga Riiga eluskala viis. Inglile räägin oma häda. Ta ütleb, laseme kuppu, küll siis ära kaob, sest sinna reie haige kohale on veri seisma jään. Ingel täkkis siis kupu haamriga reie väliskülje naha sisse kriipsud ja kupu sarve tule kohal kuumaks tehes pani siis sarved täkitud haava kohtadele, kus need sarved kohe kinni tõmbasid. Lasime kupusarved umbes poole tundi imeda ja nüüd ära võttes näeme, et sarved ei ole midagi aidanud seisnud verd välja imeda. Minule jäi edasi see reuma nuhtlus ja tihti vedasin endist viisi jalga kangestunult järel ja reie külg käega üle vedades surnud, tuim ja elutu.

1944.a kevadel valmistuvad Leena ja Agni villa talgute tegemiseks. Selleks talgupeoks sai pruulitud õlut, saia küpsetatud ja teised kõrvaltoidud juba mõni päev enne tähtpäeva valmis vaadatud. Mina sel talgupäeval olin vallamajas ja siin oli ka Laasuga Madis. Vallakirjutajaks oli Kurmi nimeline mees, kes oli peale Õunapuu ära minekut nüüd ametis. Kutsusin neid meile villatalgu. Meie kolmekesi meile saabudes selgus, et kõik ruumid olid noori poissa ja tüdrukuid seevõrra täis, et polnud minu toodud külalistele midagi mugavat pakkuda. Kurm istus köögis pingil ja kui ma olin mõned korrad õlut pakkunud, jäi Kurm selle järele väga üksildaseks ja ma näitasin talle Agni aseme, kus ta veidi puhata võiks. Eks väikesed poisid, Arujaani Kosti eestvedajana, läinud kambri, kus Kurm sängis oli ja võtnud seal Kurmi oma nõudmistega käsile, mille peale Kurm väljunud ja koju sõitnud. See sõit vallamajast ja sinna tagasi jäi Kurmile halvaks mälestuseks. Kui ma neid kutsusin meile, ei olnud mul aimu, et nii tulvil täis ruumid rahvast olid.

Kesksuve möödudes kuuleme raadiost, et saksa sõjaväed on Leningradi alt taganemas ja jõudnud taganedes lahinguväljadelt Eesti. 17. septembril on kindlad teated, et saksa sõjavägi valmistuvat lahkuma Eestist. Umbes samal ajal käsutab saksa piirivalve kõik, kellel kalapaadi mootorid kodus, paati paiguta. Viisin mootori randa ja asetasin paati. Siin meie kalamaja juurde randa oli kogutud Nõmmküla ja Kallaste randadest mootor- ja aerupaadid. Kui oli mootorid paati asetatud, sunnivad sakslased neile abiks olla paadid vette lükata. Mina seda kuuldes eemaldusin ja tuln koju. Hiljem vaatan ülevalt veski aknast ja näen, kuis ranna lähedal kolm saksa transportlaeva ja iga laeva järel rodu paatise. Nüüd olen kalapüügi paatidest ilma jäänud, milled suure hoolega kalapüügiks varustasin.

Vaadu Vaali oli hobusega randa tulnud ja passis, kui sakslased olid kaugemale tema paadi juurest läinud, haakis paadi hobuse järele ja viis metsa puiestikku varjule ja tema paat jäi viimata tänu tema julgele võttele. Tooma Ivani paat oli kalda ääres pooleni vett täis. Ivan oli mootori küljest lahti kruvin kuplungi ühes propelleri võlviga ja seletas sakslastele, et tema need mootori osad on Pärnu Seileri tehase viinud paranda ja selle tõttu paat jäigi küüditamata.

Nüüd järgmisel päeval uus kaotus. Tulevad kaks saksa sõdurit meie õue ja mind nähes käsevad aida ja lauda ukseid lahti võtta. Oleme aida maja, lauda ja hõövelpingi ruumi ukseid avan, tuleb järg masinate ruumi uksele. Seda lahti tehes näevad kuuris kaks jalgratast, üks minu vana ratas, aga teine Soomak Leanderi uus jalgratas. Nüüd need kaks ratast toodaks kuurist välja ja sõdurid lähevad ratastega oma teed. Ei aidanud minu jutt tagasi saamisest. Sama päeva õhtul helistab vallakirjutaja Vana, et tulgu mina homme vallamajja vastu võtma jalgrattaid, millised tuuakse vallamaja juurde saksa okupatsioonivõimude käsul. Vallakirjutajaks tuli peale Kurmi äraminekut

luteruse kiriku köster-kooliõpetaja poeg [Ahti] Vana. Nüüd olid saksa okupatsiooni väed Eestist lahkumas ja mul jäi selle kutse peale vallamajja minek ära ja seega rataste omanikud said rattad tagasi endale jätta.

Septembri kuu lõpupäevil põgenevad inimesed Pärnust mootorpaatidel läbi Muhu väina, Soela väina ja sealt Hiiumaa ja Saaremaa vaheliselt merekitsuselt välja Läänemere edasisõiduks Rootsi või Saksa. Üks neist Pärnu põgenike paatidest oli jooksnud veelusele karile kinni Seana maanina kohas (Suur kare). Paatidest olid rannad tühjad, kes neid merehädalisi abistaks. Nüüd oli Vaadu Vaali see, kes oma paadiga läks ja tõi inimesed maale ning aitas paadi karilt lahti tõmmata. Need merehädalised põgenikud tulid meile ja puhkasid ööse suures toas ja teise hommiku vara said oma paadiga jälle teele asuda.

Mõne päeva enne miiklikuu lõppu sõidab mootorrattal kaks sõdurit (üks neist eesti poiss) ja küsivad külavanemat (see oli Insul) ja käsutavad homme kõiki teele asuda Saaremaale minekuks, kõik loomad, vara ja toidumoon kaasa võtta. See oli mõtlema panev käsk ja terve Muhu saar loobus sellest rumalast käsust. Järgmisel päeval hakkasin auku kaevama, kuhu saaks matta parema riidevarustuse, toidupoolist ja köögi nõusid. Selleks tegin augu vankrite kuuri ja katsime pealt suurte kuuri väravatega ja lõpuks mulla korruga. Oli see töö tehtud, tuleb sama päeva Eedi Lallilt ja teatab, et kõik teeärsed küla pered on elanikest tühjad ja metsa varjule läinud. Ühtlasi teatab, et valmis seada kodunt ära minekuks, kus me paati saame Ahelaiu juures Rootsi sõiduks. Leena seda kuuldes, samuti Agni korruga minekuks valmis ja hakkavad riide varu ja toidumoon valmis panema. Minule raske koorem langeb lahkuda kodunt ja jätta isa 83 aastat vana üksinda. Isa võttis kohe minna Käärule, et Kadri ja Iisa meile tuleks teda abistama talupidamises. Isa kodu tulles ja selle järele tuli ka Kääru Kadri, kes meile jäi.

Mudal, kes ka põgenevad, tulid oma varustuskoomaga ja meil panid oma kotid Muda vankrile üle viimiseks Tamseküla Allika talusse – kogumise kohta. Mina ja Väino isaga Jumalaga jättes läheme Pühati karjamaalt üle Ännikamäe Kõrve Kivari vahelt otse Tamse Allika Priidu koju, kus meie põgenikkude kogumise koht oli. Sama õhtu läheme Kiigari randa, et siit üle saada Ahelaidu mootorpaadiga edasisõiduks.

Tulevad nüüd Ahelaiust mehed paadiga kaldale ja teatavad, et enne ei saa laidu minna, kui saavad Palmi Juri sepapajas paadi mootori võlvi korda seada, mis vastu kivi sõites viga saanud. Meie läksime rannast tagasi ja puhkasime kaks ööd Tõnise viljakuuris põhkude peal, seni kui võlv korda saadi.

Kesknädala peale lõunat tulime Uuetalult välja (sel korral jäid Uuetalule Tooma Ivan ja Muda-Saadu Kusti ühes isa ja Kääru Kadriga) ja reede õhtu saime Kiigarilt välja Ahelaidu minekuks. Et meil oli palju riidevarustust kaasa võetud, siis kaks kotitait pesu jäi Allikale maha ja ütlesime Palmi Jurile, kes meid välja saatma tulnud, et tema need kotid pesuriiete ja muu varustusega sealt ära võtab ja oma koju viib.

Ahelaidu öö olles puhkeb laupäeva hommikul tugev tuul ja ühes sellega suur laine merel. Selle tõttu jäime teist ööd veel Ahelaidu. Pühapäeva peale lõunat jäi tuul vaiksemaks ja meie õhtu pimeduse tulekul saime teele asuda sõitma Soela väina poole.

Enne kodunt välja minnes ütlesin isale, et Tooma Ivan võtab veski tiivadelt purjed välja, sest iga päev on punaarmee tulekut Muhusse oodata ja veskil jahvatamine sel ajal seisma jätta. Pühapäeval, kui veel Ahelaidus olime ja selge päikesepaisteline ilm, näen, kuidas veski purjed tiivadelt ära võetakse. Samas sõidavad punalaevastiku kiirpaadid Kõveri laiu tagant välja edasi Kesselaiu ja Muhu vahele väina. Õhus kuuleme lennukite mürinat ja peatselt ilmuvad nähtavusse punaarmee pommilennukid, sõites Leisi ja Taaliku sadamaid pommitama.

Ahelaidus kaks ööd heina küüni reasta varjus heinte peal magades olin ma oma laulatus-hõbesõrmuse heintesse kaotanud. Sõrmus oli suurevõitu ja selle tõttu sõrmest välja libises. Need kaks sõrmust, mulle ja Leenale, tegi Tänavasu Vassel vene hõberublast saksa esimese okupatsiooni ajal 1918.a kevadel. Leena tõi oma sõrmuse Rootsi ja on siin mälestuseks.

Miiklipäeval, 29. septembri, 1944.a õhtupimeduse tulekul oleme Eestimaa pinnalt välja astunud paati Rootsi sõiduks. Meist jäi Ahelaidu maha Piiri Vassel naise ja kahe lapsega. Ühes nendega

jäi maha Paenase Andruse noor Mihkel, kes oli kogenud kalamees. Saarel oli kaldale uhtud kaks aerupaati. Need paadid olid valla pääsenud saksa transportlaeva sloopist ja teine neist paatidest oli päästjaks neile Muhusse mereranda ja koju tagasi minekuks.

Meie kaks mootorpaati, suurem ees ja väiksem paat järel, sõites Soela väina Hiiu ja Saaremaa vahelt välja Läänemerre jookseb üle madaliku paadi põhja rüüstes viimaseks Jumalaga jätmiseks kalli kodu- ja sünnimaaga. Mõne tunni pärast sõidame vabas vees ja kursiga Slite sadama Gotlandi saarele Rootsi.

Üle Läänemere kuninglikku Rootsi Elu Rootsis

Läänemerel mootorpaadiga sõites kulges meie teekond leebelt. Meie rahulikult istudes presentkatte all paadi piidal õõtsudes lainel suunaga läände. Meie sõiduks oli saatus andnud paraja sumeda ilma, mis tegi nähtavuse mitte kaugele ja seega julgustas meie mõtteid hädaohuta olukorras sõita. Kui me olime sõitnud kaks päeva ja ööd ei olnud meie seltskonnas ühtegi merehaiget.

Meie suuremas paadis külj külje kõrval istudes: mina, Leena, Agni ja Väino; Eedi sõitis teises paadis. Siis Vahter Mihkel, Helmi ja nende poeg Heino; Muda Vassel ja Juula lastega; Tamse põllalt Laasu Sander naise, tütre ja väimehega. Meie paadi juhiks oli üks vendadest Saartok. Saartok'ide sugupõlv pärines Põitsi külast Kästiki talust. Samast Kästiki talust oli ka Allika Priidu oma pojaga.

Oleme nüüd oktoobrikuu teise päeva hommikul vara Slite sadama tulede juhtimisel saabunud sadama kai äärde, võtavad meid poliitilisi põgenikke oma hooldusele Slite politsei ühes sadama juhtkonna ja piirivalvega. Kui juba valgenema hakkab, tulevad Kuningliku Rootsi riigi lotad, kes meid sooja kakao ja saiakestega kostitavad. Siin Slites mõne päeva jooksul meie põgenenud isikute nimed kindlaks tehtud ja registreeritud politseikomissari asutuse poolt, saadetakse meid edasi raudteel Gotlandi pealinna Visby. Mehed majutati linna äärde telklaagri, kuna naised said majutamiseks eluruumid siin telklaagri lähedal. Toitlustamine oli siin väga hea sõjaväelaste sõdurite korraldusel.

Mõne päeva siin viibinud, asume transport-aurulaeva pardale ülesõiduks Oskarshamni sadama, et siit edasi sõita raudteel laagri Mariannelundi koolimajasse. Siin laagris sai iga isik enda tarviduseks kaks voodilina, villase teki, padjapüüri ja aluskoti põhuga täiteks sängile. Laager piiratud plankaiaga ja sõdur värvaval vahipostil. Laagri vanem ja juht, energiline rootsi daam Ulla Sundell Johansson juhib meid põgenikke ruumidesse, mehed eraldi ja naised lastega eraldi tubadesse. Meie muhulased mehed omasime omaette toa.

Laagris olles kohanesime sellise olemisega üsna pea. Siia oli meid kogunenud igast seisusest Eesti Vabariigi kodanikke: põllumehi, kalureid, käsitöölisi, vabaala kutsega teenijaid, kooliõpilasi, üliõpilasi ja teisi haritlasi. Meiega ühines laagris olles luteruse kiriku õpataja Tõldsepp. Tema korraldas peaaegu iga laagri päeva jumalateenistust. Tubli kõnemehena sundis paljusid laagris olijaid silmi vesistama, sest kõigest, mis meist maha jäi Eestile, tõi halva tunde ja pika kurbuse.

Iga päev oli suures saali toas koosolemise, kus arutati üle Läänemere sõidust ja muud möödunud elamisi. Laagri raadiost iga päevakaja aktualet kuulati põnevusega, iseäranis sõjateateid. Järgmistel päevadel algavad ülekuulamised tõlgi läbi: perekonna pealt, mis sundis oma kodumaalt lahkuma. See oli kohus kõike küsitavat vastates märgiti iga isiku lehele need andmed. Kõik ülekuulamised võtsid üle kuu aega võimudel selgitamist ja siis alles algas pildistamine ja need fotopildid kleebiti passiraamatusse.

Enne laagrist lahkumist anti üleriideid, jalanõusid ja pesu. Päev enne laagrist väljumist anti töökoht teada ja iga isik sai põgeniku passi (kes oli täisealine) varustatud fotopildiga. Meie perekond määrati talupidaja juurde Nykili Linköpingi linna lähedal.

Meie nüüd lastega (Eedi ja Väino [Agni sai juba varem töökoha]) asusime uude töökohta 4. detsembril, 1944. aastal, varustatud kõigi tarviliste paberitega ja sõidu loaga Mariannelundist kuni Linköpingini. Teel tuli meil Nässjö sõlmjaamas ümber istuda Linköpingi sõitvale rongile. Jaama platvormil kohtab meid üks kaasmaalane, kes teab ja juhatab meid õigele rongile asuma. Teel Linköpingi poole sõites tuleb pileti kontrollija ametnik. Minult sõidu paberit saades teatab, et meie vale rongile oleme tulnud ja kiirrongis selle sõiduloa alusel sõites tuleb meil raha juurde maksta. Et meil keeleoskus puudub, siis vähese kaalumise järel jätab meilt juuremaksu nõudmise.

Linköpingi jõudes asume oma pakikeste ja kompsudega linna poole astuma ja samas näeme politseid, kellelt küsime tööameti asukohta. Siia meie juurde tuleb tööameti eesti tõlk Piip, kes meid nüüd juhtima hakkab. Tõlk viib meid tööameti, kust meile antakse paberid, luba söögimajas söögile ja võõrastemajja öömajale. Siin antakse teada, et järgmise päeva bussi peale minna ja meid varustatakse voodi riiete ja köögi nõudega, et uuel töökohal esimene algus sisseadmiseks võtta oleks. Söödud ja ööbitud, algame järgmise päeva sõitu bussiga töökoha poole.

Selle viimase, numbrit 6 kandva lehe lõppu on kirjutatud: Järgneb V, aga siinkohal meil seda järgi esitada ei ole! Peaks vaid lisama, et selleks ajaks, kui Mihkel järgmise aasta kevadel rootslase talus pidi sealse töökorraldusega tutvust tegema, oli tema vanem poeg Arno Poolamaal sõjavangina hospitalis hinge heitnud ja isa Madis kodus samuti surnud. Vana Madise elutöö (veski koos Uietalu talukompleksiga) on nüüd kunstikombinaadi ARS valduses muinsuskaitse alla võetud, aga "metsa-Juri kutsikatena" kannavad Eedi pojapojad Rootsi Kuningriigi alamatena ikka Suu nime.

Veski õnnistamine 1911.a

Seisavad vasakult: Sepa Mihkel Vapper, Vigala Mihkel, Uuetalu Mihkel ja pika valge habemega on Rinsi köster Pallasma. Istuvad: vasakult Nuka Mihkel, Vileta Juri, Uietalu vanapaar (selja taga nende tütar), preester Bobkovski ja Tooma Vassel.

Veski ise (hilisem foto)

